

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

Факультет історії та філософії

Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

К в а л і ф і к а ц і й н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

**«Типологізація кам'яних надмогильних пам'яток:
на матеріалах сільських цвинтарів Одещини»**

**«The typology of stone funeral monuments:
based on the Odesa oblast village cemeteries materials»**

Виконав: здобувач заочної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Освітня програма Історія та археологія
Фраценюк Юрій Григорович

Керівник д.і.н., проф. Гончарук Т. Г. _____

Рецензент к.і.н. Стоянов Ф. Ф.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2024 р.

Захищено на засіданні ЕК №

протокол № ____ від _____ 2024 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувачка кафедри

Голова ЕК

(підпис) Бачинська Олена
(прізвище, ім'я)

(підпис) Сминтина Олена
(прізвище, ім'я)

Одеса 2024

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія питання типологізації кам'яних надгробків Півдня України.....	9
Розділ 2. Історія заселення центральної частини Одеської області християнським населенням в контексті засвоєння Північно-Західних земель України	15
Розділ 3. Проблематика питання типологізації кам'яних надгробків Південно-Західних земель України в контексті різних підходів до вирішення цього питання.....	22
Розділ 4. Аналіз пошукових робіт, опис та визначення типів кам'яних надгробків за типологією І. Сапожникова, Ю. Слюсаря, Р. Шувалова на підставі винайденого матеріалу досліджень центральної та північної частини Одеської області.....	39
4.1. Селищні цвинтарі долини річки Кучурган.....	39
4.2. Селищні цвинтарі долини річок Великий та Малий Куяльник та басейну Хаджибейського лиману.....	52
4.3. Селищні цвинтарі долини річки Тилігул та басейну Тилігульського лиману.....	71
Висновки.....	86
Список джерел та літератури.....	90
Додатки.....	97

ВСТУП

Надмогильний хрест як частина поховального обряду на території України відомий ще з XI–XII століття на білокам'яних князівських саркофагах. Цей факт досліджувався в працях багатьох істориків різних часів [напр., 32; 35; 38; 44; 48; 51]. «На могилу хрест зійшов з домовини в XIV столітті» [35, с. 73], як стверджує Микола Моздир. З часом надмогильний хрест змінював свою форму, але ніколи основний сакральний зміст й мету його встановлення на місці поховання померлого, якою було не тільки відзначення місця останнього притулку близької людини, але й оберіг для його душі, сподівання на вічне життя й віру в воскресіння. Сакральність надмогильного знаку, прихована в його окремих елементах, досліджувалася такими сучасними істориками, мистецтвознавцями, етнографами, як М. Моздир, В. Малина, Г. Троценко, А. Попружна, Т. Кара-Васильєва, С. Вольська та інші. Дехто з них пов'язував розвиток, зміну художньої форми хреста з загальними рисами народної творчості в ті чи інші історичні часи.

Інше навантаження, яке на собі несе поховальний хрест, це стисла інформація про померлого, розміщена його тлі – епітафія, яка затверджує причетність до віри Христової похованого, дата народження та смерті й в деяких випадках вказування на прижиттєвий його статус. Літери й знаки на хресті вже не потрібні померлому, вони є знаками пам'яті для того, хто прийде відвідати хрест на могилі. Саме для них майстер хреста знаходив різні художні рішення, а близькі похованого, бажанням відокремити його від інших надгробків, спонукали майстра до такого пошуку, що призвело до значного різноманіття в художніх формах хрестів другої половини XVIII – початку XX століття [40], які ми можемо спостерігати сьогодні на цвинтарях Південно-Західної України, а саме на території Одещини. Пам'ять, до якої звертався майстер хреста, спонукає нас до його дослідження як витвору художньої народної творчості, обмеженої огорожею цвинтаря.

До пошуку козацьких хрестів привертали свою увагу в різні часи різні дослідники з різних причин та чинників. Увага до стародавніх пам'яток, захоплення етнографією підняло хвилю таких досліджень [напр., 56; 57] з 1840-х років. Як відомо, після жовтневого перевороту зацікавленість добою козацтва майже повністю вщухла. У 1990-ті роки із зростанням національної свідомості, новою хвилею захоплення етнографією, піднімається нова хвиля пошуку й дослідження козацьких хрестів. Неабияким чинником стала зростаюча популярність Куяльницького цвинтаря кінця XVIII – середини XX ст. [52]. Була проведена також низка етнографічних досліджень Південно-Західних земель України [напр., 29; 45; 46], а популярність Усатівського та Куяльницького цвинтарів, за висловами деяких громадських організацій [52] виявилася зайвою. Зросла стурбованість одеситів щодо знищення унікальної пам'ятки. Цвинтарі з козацькими хрестами, про які йде мова, не єдині на Одещині, що потребують вивчення та збереженості в контексті історичної пам'яті українського народу.

З початком повномасштабного вторгнення російських військ на територію України козацький хрест набуває значення як символ пам'яті та шани з метою виявлення особливої поваги до пам'яті загиблих воїнів [26]. Така повага до героїв України та пам'яті про козацьку спадщину, актуалізує дослідження цвинтарів, які зберегли надгробки XVIII – початку XX століття, щодо розуміння історичних процесів, які відбувалися в ті часи на території Одещини, з метою популяризації козацького хреста, привертання уваги громадськості до нього, як до історичного джерела та його збереження.

Українське село, яке існує за межами урбанізації, завжди краще зберігало культурну й історичну спадщину. До села в пошуку етнографічних артефактів історичної спадщини зверталися видатні українські історики та етнографи, такі як Михайло Грушевський, Кость Широцький, Дмитро Яворницький та інші [напр., 56; 57; 58]. Не виключення й кам'яні хрести на сільських цвинтарях. Саме з цих причин сільський цвинтар привернув нашу увагу й став предметом

нашого дослідження, в контексті історії заселення Південно-Західних земель України, що є об'єктом нашого дослідження в цілому.

Наприкінці XX – у перших роках XXI століть низка науковців, таких як І. Сапожников, Р. Шувалов, В. Кушнір, А. Островерхов, Ю. Слюсар [45; 46], також О. Бачинська, В. Полторак (експедиція «Одеський берег Тилігульського лиману»). У 2020 році окнянський краєзнавець С. Жосан дослідив цвинтар села Чорна Окнянської територіальної громади [21]. Локальне дослідження продовжується поповнюючи карту розповсюдження кам'яного хреста на Півдні України. Загалом досліджена значна кількість кладовищ з кам'яними хрестами XVIII – початку XX століття, що дало можливість виділити їх спільні риси та розгледіти їхню художню різноманітність, що в подальшому дало поштовх до типологізації кам'яних надгробків Одещини [46].

Ми нанесли на карту досліджені локації минулих років й визначили, що значний регіон Одеської області залишився поза їхніми межами, тому вважаємо за актуальне розширити географію поширення кам'яних хрестів на північ області в контексті типологізації кам'яних надгробків на прикладі матеріалів селищних цвинтарів, з метою їх фотофіксації, каталогізації відповідно до усталеної типології, запропонованої І. Сапожниковим, Ю. Слюсарем та Р. Шуваловим [46], з подальшим аналізом винайденого матеріалу.

Завданням нашого дослідження є доведення висновку щодо майже 300-річного існування українського села в одному культурному, історичному, економічному просторі всього Півдня України. Проаналізувати українську складову в сприйнятті населенням цього регіону своєї історії на прикладі форм й художніх мотивів кам'яних хрестів на селищних цвинтарях. Показати, що виготовлення кам'яних надгробків є однією із складових такого промислу, як видобуток каменю черепашнику в кар'єрах та катакомбах Одещини, безпосередньо пов'язаного з промислом населення цього регіону [41; 42].

Таким чином, в *предмет* нашого дослідження виведено історію Південно–Західних земель України, *об'єктом* дослідження визначено селищні цвинтарі

загалом й зокрема ті, які зберегли кам'яні надгробки XIX – першої половини XX століття. *Хронологічні межі* дослідження визначено саме цим періодом, оскільки, забігаючи наперед зазначимо, що більш ранішні датовані матеріали, окрім хрестів, які потребують більш детального вивчення на цвинтарі села Лучинське Роздільнянського району, не виявлено.

Територіальні межі нашого дослідження визначені на підставі вже проведених минулих етнографічних розвідок [45], які ми зазначили вище. Це територія в межах Одеської області від умовної лінії сіл Лучинське – Петро-Євдокіївка – Маринівка на півдні та лінія селище Окни та село Ісаєве на півночі. На заході Одеської області межею є долина річки Кучурган, на сході – долина річки Тилігул та Одеський берег Тилігульського лиману до зазначених меж (Додаток III фото 1).

Під час дослідження ми використовували наступні методи:

- Історико-порівняльний метод, за допомогою якого ми аналізували форми й типи кам'яних надгробків півдня України.
- Історико-типологічний метод, що дозволило нам класифікувати досліджений матеріал за певними типами, виявити їхні характерні риси на підставі якого можливо зробити висновки, що до поширення тих чи інших типів кам'яних надгробків на території Одещини.
- Історико-системний метод, що дозволяє розглядати історичні явища в процесі трансформації кам'яного хреста, як елемента культури українського народу в становленні усвідомлення своєї ідентичності в умовах переселення й творення своєї історії.
- Герменевтичний метод, який спрямований на розуміння смислів, які були закладені в формах й типах кам'яних надгробках як історичному джерелі
- Введення в науковий обіг нових матеріальних пам'яток, систематизація даних на основі кількісно-описового підходу, комплексний аналіз феномена кам'яних надмогильних пам'яток як елементів складного технологічного процесу та культурно-семантичного поля.

- дослідження історіографічного матеріалу XIX – XX століть з метою уявлення загальноісторичних процесів, які відбувалися на Південно-Західних землях України в зазначений період, принципи оцінювання такого етнографічного матеріалу, як кам'яний хрест, в роботах дослідників XIX – початку XX століть, а також розуміння кількісного матеріалу у вигляді кам'яних надгробків, які зберіглися до нашого часу й стали складовою до їх типологізації;
- робота з мапами-триверстівками, з метою виявлення розташування сіл станом на першу половину XIX століття з подальшими польовими роботами;
- пошук цих населених пунктів на сучасних мапах за допомогою застосунку «Google Планета Земля»;
- пошук відповідностей в назвах та загальних описах населених пунктів, що будуть обстежуватися, на підставі історичної літератури другої половини XIX століття
- безпосередньо польові роботи по збору інформації;
- опис, аналіз, каталогізація винайденого матеріалу за типологією, запропонованою І. Сапожниковим, Ю. Слюсарем та Р. Шуваловим, [46] й складання зведеної таблиці з визначенням кількісної розповсюдженості кам'яних хрестів за їх типами на підставі відповідно досліджених селищних цвинтарів.

Наукова новизна нашого дослідження по-перше й в головному, полягає в дослідженні раніше не обстеженого науковцями регіону Одеської області. Глибокий аналіз такого явища, як кам'яний хрест можливий тільки за умов постійного накопичування матеріалу та його критичній оцінці в контексті нових досліджень історичного процесу, що відбувався на теренах Південно-Західної України.

По-друге, ми пов'язуємо генезу художнього стилю та трансформацію надмогильного хреста з розвитком каменорізної справи в Південно-Західних

землях України, зокрема прихильність до тих чи інших художніх форм окремих громад, або відсутність чітко зазначених церквою догматичних форм поховального хрестата відзначаємо необхідність подальших досліджень саме в цьому контексті.

Структура нашої роботи складається із вступу, в якому зазначено мету, завдання, актуальність, новизну, хронологічні та територіальні межі дослідження, а також визначено об'єкт та предмет дослідження та методи. Вказується на особистий внесок та наукову новизну.

Основна частина роботи складається з чотирьох розділів.

Перший розділ присвячено загальному опису джерел та літератури, в якій дослідники в різні часи звертали свою увагу до кам'яних надгробків на теренах України, на підставі якої ми наявно побачили поширення тих чи інших форм та типів хрестів у відповідних локаціях дослідженого регіону.

Другий розділ роботи присвячений огляду історії заселення Південно-Західних Земель України в XVIII – початку XIX століття.

У третьому розділі розглядаються шляхи дослідження кам'яних хрестів, що передували виникненню сучасної типології кам'яного надгробка на підставі дослідження історичної літератури. Розділ завершує висновок.

Четвертий розділ містить безпосередній опис та аналіз матеріалів власних польових робіт на селищних цвинтарях, визначених метою дослідження, розподілений на три підрозділи відповідно до напрямків польових робіт, та посиленням на додаток, розміщений в кінці роботи. Опис кожного дослідженого цвинтаря та винайденого польового матеріалу завершується коротким висновком. Кожний підрозділ – загальним висновком щодо винайденого матеріалу того чи іншого напрямку. Наприкінці розділу – загальний висновок по досліджених цвинтарях загалом та кам'яних надгробках зокрема.

Загальний висновок щодо проведеного дослідження з визначенням досягнутого складає наступну структурну частину роботи.

Наступною складовою структури нашої роботи є додаток, який, своєю чергою, складається з подання скріншоту із застосунку «Google Планета Земля» з визначенням географічного розташування дослідженого населеного пункту та цвинтаря відповідно до кожного, пронумерованими світлинами описаних хрестів. Відповідно до кожного кладовища один пронумерований малюнок.

Останньою складовою структури роботи є зведена таблиця всього винайденого польового матеріалу відповідно до визначеної типології кам'яних хрестів.

Загальний об'єм кваліфікаційної роботи – 146 сторінок друкованого тексту, об'єм основного тексту – 81 сторінка. Список джерел та літератури містить 61 позицію.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ КАМ'ЯНИХ НАДГРОБКІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Проблематика питання нашого дослідження полягає в першу чергу в тому, що Південно-Західні землі України в останню чергу, в зрівнянні з іншими регіонами України, заселялися православним людом. У той час, як інші території, не говорячи вже про Київщину, родоначальницю запровадження православ'я, вони обійшли південь України на декілька століть. Зрозуміло, що населення, яке з кінця XVIII ст., прибуває на ці землі з інших регіонів таких, як Поділля, Черкащина, Київське воєводство, Воронізька губернія [напр., 17; 22; 34; 37] вже з усталеними століттями релігійними поглядами, нові землі все ж таки відігравали свою роль. Все робилося з початку. Тому на наш погляд південно-західний український поховальний хрест має свої, не притаманні іншим регіонам риси. Значна територія ново заселених земель вже досліджена, але для впевнених висновків вона повинна бути досліджена повністю з метою пошуку кордону, який відрізняє південний хрест від інших, або відсутністю такого.

Етнографічними дослідженнями козацьких хрестів наукова спільнота починає займатися ще з другої половини XIX століття. Зазвичай це описи краєзнавчих, етнографічних експедицій [напр., 50; 56; 57; 58].

Першою в низці цих досліджень науковці вважають працю М. Вертіляка. Вона була опублікована 1844 року в першому томі “Записок” Одеського Імператорського товариства історії та старожитностей під назвою «Надписи находящіяся на могильных крестах и склепах». Дослідивши меморіальні споруди на цвинтарях сіл Копилівка, Гирл, Покровське М. Вертил'як зафіксував 16 епітафій на них розміщених [38].

Наступними дослідниками, хто фіксував в XIX столітті написи на козацьких надгробках, були О. Чірков, М. Мурзакевич, П. Троцинський.

О. Чірков, які опублікували досліджені ним написи на хрестах, кам'яних склепах, тощо. Ознайомившись із записами Чіркова можемо впевнено стверджувати, що ці написи були таким собі народним літописом окремого краю, сім'ї, які свідчили про народне життя в окремому просторі часу [38, с. 84].

Видатний історик українського козацтва XIX століття А. Скальковський у 1836 і 1845 роках здійснив низку етнографічних подорожей в околицях Чортомлицької і Покровської Січі. Метою його досліджень стало саме відшукати місця розташування цих Січей [51]. Він констатував, що вже на той час мало що від них залишилося й мало що нагадує про їх існування, але знайти низку козацьких хрестів йому пощастило, що він і занотовував в своїй праці «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького».

Наступним хто залишив безцінну працю по вивченню історії козацтва був Д. І. Яворницький [59; 60; 61]. Свої дослідження науковець проводив на Запоріжжі в кінці XIX – на початку XX століть. Свої публікації він зробив в книзі «Запорожье в остатках старины и преданиях народа». Це стало збіркою найбільш повних репрезентацій козацьких пам'ятників збережених тим часом на запорозьких землях. Д. І. Яворницький зробив декілька малюнків та планів козацьких січей, позначив на них могили та кладовища які дослідив. Вважається, що вчений першим описав хрест на могилі останнього кошового отамана П. Калнишевського. Сподіваємося, що він й досі знаходиться в Соловецькому монастирі.

Дослідники О. Спіцин, І. Шляпкін [52] були першими, хто спробували систематизувати розрізнені та поодинокі відомості про поховання з кам'яними хрестами в Україні, Новгородщині, Псковщині, Естонії, Швеції. Ними нараховано сім типів надмогильних пам'ятників.

На початку XX століття свій внесок в дослідження козацьких кам'яних хрестів зробив український археолог, краєзнавець, громадський діяч, публіцист, редактор та засновник газети «Юг», херсонець Гошкевич Віктор Іванович [52].

Він одним із перших застосував метод наукових розкопок з метою вивчення запорозьких старожитностей. Зробив важливі шляхи до фіксації кам'яних хрестів шляхом їх опису. Результатом його праці став опис раніше опублікованих хрестів біля сіл Олександрівка та Ковалівка на Південному Бузі, а також хреста біля хутора Барагбаяни неподалік Одеси. Ці роботи В. Гошкевич провів у 1913 році детально на той час обстеживши залишки Кам'янської Січі. Склавав її план, описав кладовище і хрести ньому.

Кость Широцький у 1908 році в своїй праці “Надгробні хрести на Україні” за матеріалами, зібраними автором на Поділлі [56], надає підґрунтя для побудови першої спроби систематизації саме козацьких хрестів. Широцький виводить чотири базових види хрестів: - трьох кінцевий хрест; - скісний; - прямий; - шести-восьми кінцевий хрест. Дослідник, на підставі своїх застережень робить висновки, що козацькі хрести XVII-XVIII століть в різних етнічних регіонах України за матеріалом виробництва, формами, художньої насиченості та стилем епітафій можуть суттєво відрізнятися як між собою, так й від інших народніх хрестів, утворюючи так би мовити окрему групу.

Весь радянський період відзначився з відомих причин повним мовчанням й забуттям у питанні дослідження козацької спадщини особливо в питанні кам'яних намогильних хрестів. Особливо в Одеському регіоні й мови не могло бути про дослідження, навіть про ствердження в питанні козацького коріння деяких населених пунктів. Лише на самому початку 90-х років, із здобуттям Україною незалежності, потреба розшукових робіт пов'язаних з козацьким чинником засвоєння Півдня України виходить на поверхню нагальності історичних досліджень. Так наприкінці 1980-х років з цих причин привертають увагу науковців як самоцінні об'єкти цвинтарі розташовані в селі Усатове та селищі Куяльник. Перші усні повідомлення про них з'являються в обласній організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури й належать археологу В. Петренко та краєзнавцю-аматору Р. Шувалову [52]. Це був краєзнавчий рух дослідників аматорів, пам'яткоохоронців-професіоналів,

представників творчої інтелігенції, громадських діячів, навіть політиків, як зазначає Ю. Слюсар. Зрозуміло, що ця бурхливість була викликана кризою комуністичної ідеології та руйнації радянської системи, що призвело до національного відродження та етнічної усвідомленості українців. Низка науковців державного рівня та політичні й громадські діячі такі як Л. Танюк, В. Дашкевич, С. Гуцалюк дійшли висновку щодо взяття цвинтарів Усатівський та Куяльницький, як історичних пам'яток, на державний облік. На підставі обґрунтування Д. Телегіна ці пам'ятки були взяті державою під охорону [52].

У 1991 році обстеження Куяльницького та Усатівського цвинтарів з метою дослідження козацьких надгробків здійснив відомий одеський краєзнавець Роман Шувалов. Він першим зробив припущення щодо поховань на цих цвинтарях спираючись на твердження А. Скальковського, вказуючи, що ці поховання належали вихідцям із Запорозької Січі, які свого часу оселилися навколо Хаджибею, а згодом на цьому ж місці ховали своїх померлих чорноморські козаки та їх нащадки. Роман Шувалов намагався підкріпити свої припущення дослідженнями архівних джерел, а також першим звернув увагу на різноманіття намогильних споруд і виділив 32 типи хрестів [52].

У 1994–2001 роках з'являються роботи по дослідженню козацьких хрестів у Північно-Західному Причорномор'ї археолога І. Сапожникова. Його самостійні дослідження та з такими науковцями, як В. Кушнір, Ю. Слюсар, А. Островерхов, та іншими, дали можливість накопичити матеріал, який дав можливість виділити кам'яні надгробки в окремі типологічні групи та запропонувати систему їх класифікації. Також І. Сапожников визначив Хаджибейський ремісничий центр виготовлення кам'яних хрестів, та припустився думки щодо можливого існування інших окремих майстерень [44].

Потрібно відзначити, що науковцями в цей час встановлено походження козацьких хрестів Північно-Західного Причорномор'я від надмогильних споруд на місцях поховання у землях запорізьких [52].

Такою низкою досліджень та польових робіт відзначено вивчення походження козацького хреста на території Північного Причорномор'я, зокрема навколо давнього Хаджибею та південної частини Одеської області.

Увага щодо кам'яних хрестів інших територій України була в ці часи й в сучасні не меншою.

Свою класифікацію кам'яних хрестів, які поширені на півдні, заході та в центральній частині України, подає сучасний мистецтвознавець Андрій Малина. У своїх численних працях, він в першу чергу звертає увагу на художню складову кам'яного хреста, пояснюючи з точки зору мистецтвознавця складові елементи, релігійно-художні мотиви стовпо- і пнеподібних хрестів, наголошуючи на їхні спільні корені в широкій географії поширення. А. Малина зауважив на не високий рівень знань релігійних догматів майстрів-хресторобів півдня України. [див. 31-33].

Микола Моздир дослідив генезу намогильного знаку в Україні від урн з прахом небіжчика у трипільців, «полів поховання» на Подніпров'ї в епоху Зарубинецької культури, що досліджував в свій час ще М. Грушевський, через стовпоподібні намогильні знаки у давніх слов'ян до сучасних форм кам'яного хреста, який до ХХ століття зберігав свої давні художні форми та сакральні мотиви. Своє дослідження Микола Моздир подає, як мистецтвознавець, звертаючи увагу на дрібні деталі складових хреста та робить висновок, що різні за своєю формою, від чотириконечних до восьмиконечних, хрести, які побутували на теренах України мали неповторні, наповнені художністю ознаками [див. 35-36].

Микола Товкайло провів дослідження намогильних знаків з середньої Наддніпрянщини, звертаючи увагу на те, що збереження язичницького вірування довго зберігалось на надмогильних пам'ятниках зокрема до ХХ століття, незважаючи на всебічне проникнення християнського вчення у всі сфери народного життя за століття до цього. Виокремив хрест ХІХ – початку ХХ століття, та появу на надгробках цих часів геометризованих форм, подаючи

детальне значення кожного геометризованого елемента в ритуалі поховання, пояснюючи насправді їхнє давнє значення, втілення в цих елементах людської фігури [60].

Ганна Троценко дослідила художні особливості кам'яних надмогильних хрестів із села Букатинка, що на Вінниччині, які вона відносить до XIX – початку XX століття [55]. На підставі польових досліджень зробила висновок, що їх створили місцеві майстри-каменотеси, а також проаналізувала їх художні особливості та локальні відмінності від хрестів інших регіонів. Примітне те, що у своєму дослідженні Троценко вказує на виробництво хрестів як на складову каменотесної справи місцевого населення. Художнє різноманіття досліджених хрестів XIX – початку XX століття, як і в дослідженнях М. Моздира та М. Товкайло пов'язано саме з поширенням каменотесного промислу [36, 54].

Таким чином, представлена історіографія щодо дослідження кам'яних надгробків XVIII – XX століття локально охоплює всю територію материкової України. Досліджуються як загальні форми, так і художній зміст кам'яних хрестів, його схожість та особливість в залежності від дослідженого регіону. Корені релігійного та мистецького мотивів вбачаються спільними для всієї України. Художня різноманітність пов'язується з фантазією та рівнем майстерності хресторобів.

Розділ 2

ІСТОРІЯ ЗАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ХРИСТИЯНСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ В КОНТЕКСТІ ЗАСВОЄННЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИХ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ

Нам зрозумілий високий рівень уваги, який в свої часи був наданий таким унікальним пам'яткам історії українського козацтва, як Усатівський та Куяльницький цвинтарі. На підставі винайдених там кам'яних хрестів був зроблений не менш значущий висновок щодо приналежності місцевих поховань до козацької старшини та їх нащадків [52]. Це значна частина історії Хаджибею, локально розташована вже майже в межах сучасної Одеси, яка привертає увагу кожного, хто цікавиться історією рідного краю, та історією України взагалі.

Дослідження Південно-Західної території Одеської області, які проводилися в 90-х роках XX століття та на початку XXI-го, також більш були вмотивовані подальшим пошуком козацьких поховань з визначенням датуванням та епітафіями підтверджуючими певний соціальний рівень похованого [напр. 44-46]. Особливої зацікавленості до надгробків другої половини XIX – початку XX століття із зрозумілих причин в зазначений дослідницький період не виявлялося. Таким чином, вони й досі залишаються по за увагою досліджень, хоча й самі дослідження дещо згасли за останні два десятиліття, хоча за цей час до їхньої етнографічної цінності й додалися ще ці два десятиліття.

Проаналізувавши мапу досліджень археолога І. Сапожникова, які він проводив разом з В. Кушніром, Ю. Слюсарем, А. Островерховим та іншими, ми побачили, що центральна та північна частини Одеської області майже залишилися недослідженими [напр., 44-46]. На цій території в XVIII – XIX століттях не було значних осередків запорозьких козаків, не існувало поселень, які б відігравали значу роль в заселенні Південно-Західних земель України та

залишили помітний слід в історії [див. напр., 11; 12; 13; 14; 49]. Можливо, за винятком так званого Бендерського шляху, та миза кошового отаман Чепіги, яка знаходилася на місці сучасного села Кучурган Роздільнянського району. Вірогідно саме ці свідчення привернули увагу І. Сапожнікова до дослідження долини річки Кучурган, яку він провів до села Розалівка Роздільнянського району та на цій межі зупинив свої пошуки [44].

З цих самих причин в історичній літературі мало свідчень про центральну та північну частини Одеської області. Наприклад, в праці О. Середи «Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.» зазначено, що в межах Буджаку та Очаківського степу виникнення поселень та мережі інфраструктури разом з розбудовою мережі управління пов'язана перед усім з кримськотатарським та османським пануванням в степовій Україні. Це визначалося тим, що Османська держава організовувала управління, а Кримське ханство займалося освоєнням цих земель [49].

З 1427 року та протягом значного періоду основним претендентом на землі Буго-Дністровського степу залишається Кримське ханство. У XV столітті ці землі належали Литовському князівству, тож бо й зіткнулися інтереси Литви, Польщі та Молдови [49].

Як зазначає далі Середа: «Від початку османського управління частина Очаківської землі від Дністра до Куяльницьких лиманів, включно з фортецею Ходжабей, входять до складу каза ' Аккерман» [49, с. 19].

У XVIII столітті до центральної частини Очаківської землі переселяється Єдисанська орда. Територія між Дністром та долиною річки Кучурган разом з притоками, надається у користування Буджакської орди, яку переселили за свідченням із Османських джерел, з території «Халіль-Паша» [49, с. 20]. У той саме час українське й молдовське населення прибуває до Очаківської землі масовими хвилями, що стає додатковим чинником її подальшого адміністративно-територіального розмежування.

У другій половині XVIII століття відбулися зміни в територіальному устрої та в управлінні очаківськими землями. Передусім це було пов'язано з такою подією, як російсько-турецька війна 1768-1774 рр., по її завершенню між російською імперією та османською державою було підписано мирну угоду, яка відома під назвою Кючук-Кайнарджийського договору 1774 р. та Айналі-Кавакської конвенції 1779 р., присвяченій в основному найскладнішій у російсько-османських відносинах проблемі Криму [див. напр., 11; 49].

На підставі цих домовленостей, Очаківська земля визнавалася російським урядом виключно володіннями османської держави. У свою чергу територія між Бугом та Дністром поділялася на дві частини. Північна частина оголошувалася нейтральною, буферною зоною, де вже османська держава не мала права засновувати нові поселення, окрім тих, що вже існували на час підписання домовленостей. Також османам заборонялося мати на цій території фортифікаційні спорудження [49].

Південна частина, так званий Очаківський санджак навпаки залишався під прямим упорядкуванням османської держави. Межа між цими двома частинами Буго-Дністровського межиріччя пройшла по лінії від Бендер до містечка Соколи на Південному Бузі (сучасний Вознесенськ Миколаївської області) через верхів'я Куяльницького та Тилігульського лиманів та річок басейну Березані [49]. Ця лінія розмежування саме проходила вздовж вже згаданого нами Бендерського шляху. Ми навели її на мапі нашого дослідження та виявили, що зазначений кордон проходив саме посередині дослідженого нами регіону. Це цікавий факт, а саме та його частина, яка вказує на вимоги російської сторони до османів щодо заборони розбудови нових поселень. Зазначалося, що ті, які за цією лінією вже існували раніше можуть залишатися. Це свідчить про те, що до російсько-турецької війни 1768-1774 рр., на означеній та дослідженій нами території вже існували розвинені поселення.

Ще одним фактом підтверджуючим зазначене, було те, що за вимогою Айналі-Кавакської конвенції, Порта зобов'язувалася надати російському уряду

список поселень Очаківської землі. До списку належало додати тільки такі етнічні групи, як природні турки та молдовани з іншими християнами [49, с. 20].

Олена Бачинська також в своїх дослідженнях вказує на те, що в останній чверті XVIII с. на Буго-Дністровському межиріччі зосереджується значна частина українського населення. Причинами цього, на її думку, були різні обставини, головною з яких – зруйнування російським урядом Нової Запорозької Січі 1775 р., що вплинуло на появу на цих землях козацького населення, яке піддавалось переселенню з метою втечі від кріпацтва, пошуку заробітку, тощо [13].

Цікава політика османського уряду, яка навіть сприяла оселенню з України в Очаківській землі, Буджаку та Добруджі запорожців. Дешева робоча сила не могла не приваблювати, тому залучалися різноманітні засоби від пільг наданих переселенцям до полону. Недарма російський уряд вимагав за умовами Айнали-Кавакської конвенції заборону щодо створення нових поселень на території вище на північ за проведеним кордоном, який розділив зони впливу між російською імперією та османською державою. За мету було поставлено стримання хвиль утікачів [49].

Таким чином, в XVIII ст. в цих землях близько десяти тисяч українських козаків та селян, які були розпорошені по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю [13]. З 1776 року козаки збиралися в гирлі Дунаю з метою «випросити від турок землі, оселившись бути під владою турок» [13, с. 244], перебування на цих землях запорожців османська влада сприймала прихильно. Це надавало їй додаткові важелі тиснути на російський уряд. Надавши притулок запорожцям турки таким чином декларували невизнання нових територіальних надбань Росії, але й остання отримала право втручання у внутрішні справи Порти. Переселенці, козаки й селяни потрапили в боротьбу двох держав за населення України. Турки прикладали, як вже було зазначено, всіляких зусиль, щоб утримати поселенців, російський уряд так

само, щоб повернути козаків усілякими обіцянками [13]. Та й козаки не залишилися осторонь агітації втечі селян за Дунай. Збільшення православного населення на території підвладній Османській державі, давало привід ставити питання перед останньою про створення своєї власної організації.

У серпні 1778 р. питання про політичне становище козаків було вирішене султаном на користь останніх, їх офіційно було прийнято султаном під свою юрисдикцію. Територія, на якій оселялася новостворена організація визначалася між Бендерами й Аккерманом [13, с. 246]. Запорожці мали оселятися невеликими групами від трьох до п'яти чоловік на село, за рішенням від 1779 р. незважаючи на те, що вони мали за цим рішенням оселятися в Румелії, значна їх частина на початку 90-х років XVIII ст. перебувала й на інших територіях, наприклад одна група зосередилася на Очаківщині, інша – навколо Тилігульського лиману та пониззі Дністра [13].

Напередодні нової російсько-турецької війни знов повстало питання про створення власної військової організації – Січ. Ні турецька влада, ані російський уряд не могли позбутися такої вагової військової організації як запорозькі козаки. Агітація з боку Росії призвела до того, що козаки знову повертаються в російські межі. Утворюється «Військо вірних козаків», згодом Чорноморське козацьке військо.

Після російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Січ задунайців продовжувала знаходитися в Катирлезі [13, с. 248]. До них було застосовано потужну агітацію та різноманітні дії направлені на повернення козаків під вплив російського уряду. Задунайці вимагали для себе гарантії безпеки та «пусті землі, що знаходилися поблизу міста Одеси» [13]. Не всі козаки прихильно ставилися щодо ідеї повернення на підконтрольні російському уряду території. На межі XVIII-XIX ст. лави козаків налічували близько 15000 чоловік і щодня поповнювалися утікачами з українських територій [13, с. 250].

У ці часи козаки вели боротьбу з козаками-некрасівцями та були залучені в міжусобну боротьбу турків, внаслідок останнього чинника вони отримали

дозвіл селитися «нижче Старої Кілії в житлах некрасівських» [13, с. 250]. У таких умовах перебували запорожці напередодні чергової русько-турецької війни 1806-1812 рр., в якій, до речі, вони взяли активну участь у складі османської армії. Військова козацька організація в межах османської імперії у вигляді відновленої Січі проіснувала до 1813-1814 рр. [13, с. 253], завершуючи цими роками козацьку історію сучасної території Одеської області. Для цих земель настає новий етап історії – селянської, з підпорядкуванням території Російській імперії.

Новонадбані російським імперським урядом землі Південно-Західної України входять до складу Херсонської губернії та розподіляються в ній за повітовим устроєм [див. напр., 17, 39, 53]. Станом на 1856 рік це були 19 міст із прилеглими селами, розподілені на 6 повітів: Херсонський, Олександрійський, Бобринецький, Ананьївський, Тираспільський та Одеський у складі Херсонської губернії. Населені пункти (села) розподілялися в складі повіту за трьома станами. Такий розподіл Херсонської губернії пройшов під час не дуже вдалої для Росії Кримської війни з наказом про їх ревізію [39].

Станом на 1887 рік опис земель Херсонської губернії суттєво не змінився. Змінилася назва Бобринецького повіту на Єлісаветградський, та скасовано розподіл сіл на 3 стани. Адміністративно Херсонська губернія була розподілена на шість повітів в наступній послідовності (за російським на той час правописом): Олександрійський, Ананьєвський, Єлісаветградський, Одеський, Тираспільський, Херсонський. Кожен повіт складався з певної кількості волостей та належних до них сіл [53]. Російський уряд приділяв неабияку увагу до придбаних земель з метою їх опису, оцінки земель, перепису населення, тому ревізії провадилися неодноразово [напр., 20; 34]. З метою розуміння географії придбаних територій в 1846-1863 рр., ці території увійшли до військово-топографічної мапи Шуберта з масштабом в 1 дюймі 3 версти, на якій детально було позначено всі наявні на той час населені пункти, інфраструктурні об'єкти тощо. На підставі цих джерел та історичної літератури,

ми маємо можливість оцінити заселеність цих земель у другій половині XIX – початку XX століття, що важливо для нашого дослідження з точки зору кількості населених міст, кількісного складу населення, наявності старих кладовищ.

Загалом підводячи підсумки на огляд історії заселення Південно-Західних Земель України в XVIII – початку XIX століття, можемо зробити висновок, що осередки православного люду на цій території й зокрема території Буго-Дністровського межиріччя, яку ми конкретно розглядаємо в своєму дослідженні, могли з'явитися вже в першій половині XVIII ст., що й підтверджується матеріалами дослідження кам'яних хрестів на цій території, які проводилися в різні часи.

Розділ 3

ПРОБЛЕМАТИКА ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ КАМ'ЯНИХ НАДГРОБКІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РІЗНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИРІШЕННЯ ЦЬОГО ПИТАННЯ

У вступі до першого тому «Невичерпаних джерел» присвяченому козацьким хрестам, редколегія збірки зазначає, що наукові роботи на цю тему з'явилися ще в 1844 році. Хрести, які нам вдалося дослідити, значно молодші. Найдавніший, що підтверджується епітафією на ньому – 1773 року. Тим не менш їхня значущість для історії півдня України, розуміння трансформації розвитку народно-релігійного мистецтва українців не стає меншою. На прикладі хрестокаменів другої половини XIX – першої половини XX ст., порівнюючи їх з хрестовими надгробками більш ранньої доби ми можемо побачити, які художні елементи збереглися у продовж століть, які зникли, які стали більш художніми, набули інших рис.

В описі своїх подорожей по Запорозьким урочищам, Скальковський зауважує, що могильні хрести запорожців не завжди встановлювались саме на могилах померлих. Це могло бути пов'язано з декількома чинниками. Наприклад, бажанням влади царського уряду стерти із згадки саму назву Запорозька Січ і як наслідок перенесення та приховування козацьких хрестів селянами від небажаних очей. Згадуючи побачене в церкві Запорізькій Євангелія з присвятою «Пану Іоанну Малашевичу...» дослідник сумує, що це все, що від нього залишилося, бо навіть ніхто вже не знайде спочили його кістки й навіть де хрест його могильний? [38, с. 42]. Таким чином, вже в ті часи пан Скальковський привертає увагу до збереженості надмогильних пам'ятників та подальшого їх опису, не кажучи вже про типологізацію. Дійсно, як описувати те, чого вже не існує. Не зберіглося навіть опису цього хреста. Інший приклад, який там само наводить Скальковський щодо збереження надгробків, наводячи підсумки своїх спостережень, наводить приклад руйнації пам'ятника

для використання в подальшому на будівництві фундаменту для магазину [38]. Таке життя кам'яних хрестів в любі часи. Їх переносили, ховали від представників російського уряду мешканці сіл для подальшого збереження та навіть з часом забували де сховали. Використовували для будівництва, вони руйнувалися природньо.

Проблематику питання дослідження козацької історичної спадщини Скальковський вже в ті часи визначав відсутністю збереженого матеріалу, наводячи підтвердження з розмов із місцевими жителями. Про залишки Старої та Нової Січі він писав, що вони (на той час) мають вигляд двох мирних сіл багатих тільки спогадами та переказами, що серед жителів цих поселень немає жодного нащадка Запорозців [38, с. 59]. Самі Січі, вказує Скальковський, не мали грізного вигляду фортець, тому як самі козаки протягом століть були грізною силою, що боронила Славяно-Християнський Світ.

Серед інших історичних джерел Скальковський також згадує Євангеліє бачене ним в церкві побудованій на місці зруйнованої старої січової церкви. На цьому Євангелії були зроблені нотатки рукою священика про події на Січі свідком яких він (священик) був. Ці нотатки надихнули Скальковського на думку, що колись таким же чином народжувалися літописання [38, с. 59].

Зрозуміло, що причиною знищення історичної пам'яті про Запорозьку Січ була політика російського уряду щодо українських козаків – руйнування осередків, примусове переселення тощо. Однак зауважимо, що вже в ті часи дослідники зіткнулися з проблемою дослідження надмогильних пам'ятників козаків.

Більш пощастило досліднику К. Широцькому, який досліджував Подільські надгробки. В цих дослідженнях він звертає увагу на такий тип надгробка, як плита (стела). Досліджуючи ці надгробки, Кость Широцький пояснює походження плит з вирізьбленими хрестами «поставленими стоячки», наступним чином – «Очевидячки, колись плити не стояли, а лежали просто, нагадуючи верх домовини; потім вони підійняли ся і злучивши ся з хрестом,

стали на могилі» [38, с. 144]. Цю думку К. Широцький виводить з аналогії подільських надгробків з новгородською ромбічною плитою знайденою на р. Мсті та описаною Тихомировим в його подорожі на р. Мсту. «Ся форма надгробного пам'ятника», продовжує Широцький «у нас затрималася досі й навіть розвинула ся» [там само]. Зауважимо, що аналогічні плити ми побачили в дослідженому нами регіоні. Також стели наглядав І. Сапожников в своїх дослідженнях та за малою кількістю примірників не виводив їх в окремий тип [46]. Вони мають прямокутну форму, різні за розмірами по трьох вимірах, але схожі за формою та змістом. Верхня частина таких плит заокругла, пряма, або із зрізаними верхніми кутами. Вирізьблені на них хрести, також відносяться до різних типів: прямі, корсунські, латинські, трилисті, прямі з розширенням, або навіть в нижній частині з елементом єрусалимського хреста. В єдиному випадку маємо плиту з рельєфно вирізьбленим Древом Життя. І навіть в таких випадках ми побачили художню різноманітність – або це звичайної ширини рамка не порушуючи пропорцій плити, або занадто широка, але надає своєю площиною поле для напису. З практичної ж точки зору «встаючу» плиту, на нашу думку, можна пояснити прагненням на більш тривалий термін зберегти надгробок. Вертикально розташований камінь черепашник менш уразливий до атмосферних впливів й не так швидко ховається під чорноземом.

Такі плити, виявлені нами на кладовищах сіл Богнатове, Шеметове, близ села Маринівка та села Білка. На підставі вище наведених фактів про райони України, звідки переселяється населення на Південно-Західну Україну, логічно зробити висновки, що народ, який засвоює цю територію причорноморського степу, не вигадує на новому місці нові форми культури, а саме приходить сюди з тією культурою, яка дісталася їм у спадщину від пращурів. Зокрема про це свідчать надгробки з флореальними мотивами, так звані трилисті в своєму різноманітті, на нашу думку принесені переселенцями з Поділля, де така форма хреста набула більшого поширення.

У підвалини українського надгробка, як вважає К. Широцький [38, с. 145], лягли більш старі форми хрестів, як то додавання до звичайного найстаршого прямокутного хреста ще однієї або двох поперечин, відповідно над головою Ісуса Христа, як таблички та підніжжя. Таким чином, виникає форма розповсюдженого по всій Україні шестикінцевого та восьмикінцевого хреста. Як ми побачили на дослідженому нами матеріалі, саме ці форми набули наприкінці XIX – початку XX століття різноманітного художнього забарвлення, розширення мистецького бачення хрестового символізму.

М. Вертил'як в своїх дослідженнях Кам'янської Січі дослідив 16 намогильних написів [38], на жаль, майже всі вони загублені в часі та не можуть бути використані з метою укладення загальноукраїнської системи типологізації надгробних пам'ятників.

Праці мистецтвознавців в цьому аспекті цікаві своїми художніми розміркуваннями. Їх цінність важко недооцінити, незважаючи на те, що мистецтвознавців менш всього цікавить тип хреста. Вони спрямовують свої знання в напрямках художнього опису такого народного мистецтва, як хрест, пояснюючи мотиви, які спонукали майстрів до тієї чи іншої форми витворення релігійно-сакрального знаку, дослідженню рівня майстерності митців та технологій обробки каменю [див. напр., 31; 32; 36; 54; 55].

Сучасні дослідження кам'яних хрестів, як ми побачили з розділу історіографії нашої роботи, теж не дають вичерпного підсумку, на підставі якого можна б було розробити загальноукраїнську ситематизацію типів кам'яних надгробків України. Всі представлені дослідження минулих років локальні, стосуються опису хрестів окремо взятого регіону, найчастіше тільки окремого цвинтаря й описують декілька типів хрестів. На сьогоднішній день немає навіть загального каталогу всіх винайдених та описаних кам'яних хрестів. Інтернетом шириться нібито мапа, на яку нанесені всі винайдені цвинтарі, які зберегли хрести України. Принаймні дослідженого нами регіону ми на ній не знайшли, та й наукове підґрунтя цієї мапи викликає сумніви.

То ж бо зазначимо, що на кінець XX століття не було створено загально української системи класифікації кам'яних надгробків. У 1995 році І. Сапожников, Ю. Слюсар, Р. Шувалов спираючись на дослідження кам'яних хрестів зокрема Південно-Західної частини України та на підставі основних видів традиційних та геральдичних хрестів, яких вони виокремлюють 24 типи [46, с. 18], розробили систему типологізації кам'яного хреста. «Приводячи описи та малюнки деяких різновидів геральдичних хрестів, зображення яких повністю чи в вигляді складових елементів комбінованих форм зустрічаються в надмогильних хрестах Південного Заходу України» [46, с. 22]. Таким чином, надавши винайденому матеріалу детальний опис за традиційною та геральдичною типологією дослідники виявили 13 співпадінь з нею. Та окремі випадки комбінованих хрестів, в яких присутні два, або навіть три елементи геральдичних знаків [46, с. 22].

Таким чином, І. Сапожников, Ю. Слюсар та Р. Шувалов дослідили більше 220 різновидів намогильних хрестів та запропонували розділити їх на «12 класів. [46, с. 42]. Подаємо класифікацію дослідників в тому порядку, який ними презентовано: I. Грецький, або прямий хрест. II. Латинський хрест. III. Східчастий хрест. IV. Лапчасті або корсунські хрести. V. Георгіївські хрести. VI. Трилисті хрести. VII. Перехресні хрести. VIII. Руські або православні хрести. IX. Патріарші хрести. X. Округлі хрести. XI. Зубчасті або круглі хрести. XII. Комбіновані хрести [46, с. 43]. Кожен з цих типів має підтипи та можливість при розширенні здобутого матеріалу співвіднести його з комбінованим типом, або винайти йому окремий підтип окремого типу хреста.

З часу розробки цієї уніфікованої системи типологізації кам'яних хрестів минуло майже 30 років. Якихось суттєвих критичних зауважень до неї поки що ми не помітили, тому за основу в своїй роботі беремо саме її. В подальшому в описі винайдених хрестів, по-перше, ми будемо описувати наш матеріал згідно з цим запропонованим класом, нижче за потребою буде представлено власне бачення й розуміння тих чи інших елементів та їх сукупності в надгробках

дослідженого регіону. Зауважимо також, що наше дослідження – це продовження пошукових робіт на цвинтарях саме Одеської області, тому саме ця система типологізації кам'яних надгробків, на нашу думку, є більш доречною.

В оглянутих нами дослідженнях, хоч і не йде пряма мова, але помітно, що всі значні знахідки винайдені на селищних цвинтарях [див. напр., 27; 51; 54; 58], особливо це показово в нашому дослідженні, де переважна більшість кам'яних хрестів, це матеріал другої половини XIX – початку XX ст. На селищному цвинтарі хрест, якому 125-150 років не диво, якщо село зберіглося і є кому доглядати за могилами.

Унікальність сільських цвинтарів полягає в тому, що, на відміну від міських, вони росли дуже повільно, або за 150 років кількісний склад населення зовсім не змінився, став менший, або зріз незначно. В дослідженому нами регіоні приклад можна навести за містом Роздільна з поселення в 100 мешканців за 160 [24, с. 719] років виросло в місто з 20 000 населенням. За часів другої половини XX століття виріс й зник цвинтар, який мав кам'яні надгробки. Він з часом опинився серед міста, на ньому вже не ховали померлих, нові цвинтарі винесено за межі міста. Старі надгробки прибрали, насаджено дерева, прокладено доріжки, поставлено хрест пам'яті. Така собі іронія. Сільські цвинтарі ростуть менш повільно, де уміщуються як сучасні поховання, так й ті, які є ровесниками цих сіл, але за умов, що село в радянські часи не підпало під колгосп або радгосп мільйонник, де розвиток села йшов не меншими темпами ніж міста, в пропорціях. У нашому випадку це приклади таких сіл, як Великоплоське та Новоборисівка [24, с. 732]. Обидва підпали під стрімкий розвиток радгоспної діяльності, можливо, під активну діяльність комуністичної організації, як результат – старі села без старих поховань.

Ще одним чинником зникнення старих цвинтарів була розбудова інфраструктури. Знов таки звертаємо увагу до села Новоборисівка, будівництво залізничної гілки Одеса – Балта пройшло впритул до старого цвинтаря, на

якому зберіглося тільки три залізних хреста, а новий цвинтар перенесено в інше місто.

Наступним чинником, який ми дослідили, але впевнено дати відповідь на питання: «Куди поділися кам'яні хрести?», ми так й не змогли. Цвинтарі сіл: Росіянівка, Соше-Островське, Карабанове, Вакарське, та деякі інші мають чітко окреслену територію старих поховань. По-перше, це дуже добре досліджується за допомогою застосування «Google Планета Земля» – земля не розпахується, по-друге – наочно бачимо, що територія заросла густо чагарником й розміщена впритул до сучасних поховань. Як ми не намагалися зазирнути через цей чагарник, ми не побачили жодного кам'яного надгробку. Напрошуються наступні логічні висновки: 1. Кам'яні надгробки не використовувалися, тільки дерев'яні хрести. 2. Чагарник «з'їв» камінь. 3. Кам'яні надгробки зруйновані й прибрані з території цвинтаря. Примітне те, що всі ці села знаходяться на північ від лінії встановленої Айналі-Кавакською конвенцією 1779 р. (Додаток III фото 1) Таким чином, ми розгледіли причини, з яких зникають старі кладовища та зокрема кам'яні надгробки з них.

Потрібно зауважити, що наша етнографічна експедиція носила характер розвідок. Ми не очікували на такий багатий матеріал, на таку різноманітність надмогильних пам'ятників. За такими чинниками ми не мали можливості детально обстежувати кожен надгробок тим більш розчищати чи реставрувати кам'яні хрести. На жаль, за цих причин залишилися необстеженими основи багатьох кам'яних хрестів, які в деяких випадках по перехрестя рамен вросли в землю. Постраждав більш всього тип східчастих хрестів, які відсутністю видимої основи ми вносили до того чи іншого типу за їх видимою частиною. Нашою метою стала фіксація сільських цвинтарів з наявними хрестами, обстеження кладовищ, які були позначені на картах триверстівках [6] другої половини XIX століття, а також як виявилось під час дослідження й тих, які не зберегли кам'яних хрестів за різними обставинами. Під час дослідження ми

виявили проблемні питання, які поставили в проблематику дослідження зазначеної теми, та розглядаємо в цьому розділі.

Кам'яні хрести кінця XIX – початку XX століття, які нам вдалося дослідити, є нічим іншим як свідченням розвитку народного українського мистецтва на півдні України, особливо в тій її частині, де розповсюджені шари черепашнику. В цих монументах майстри-хрестороби зберегли елементи й релігійну сутність українського козачого хреста. Український народ, який масово переселяється на степове Причорномор'я, зрозуміло приносить із собою й свою звичайну культуру, ідентичність та мистецтво, в якому не останню роль грає культура поховання померлих.

Ми знаємо численні приклади використання хреста в різних життєвих випадках. Наприклад у П. Куліша знаходимо наведені спогади дніпровських рибаків про «фігури», хрести які встановлювалися на випасах, пагорбах й містили вбиті в них «колышки» які вели відлік часу – скільки років залишається у цій землі бути вільною «слободною» від сплати податків. Використання таких фігур-хрестів відноситься до другої половини XIX ст. на Правобережній Україні. Свідчення про такий собі першохрест встановлений на наново заселеній, або наново заселеної землі.

Знов повернемося до Куяльницького та Усатівського історичних цвинтарів, які складають один краєзнавчий, історичний, культурний комплекс [52]. Зрозуміла історична унікальність цих пам'яток, але увага, якою вони наділені, начебто відокремлює ці цвинтарі від історії всієї Одещини кінця XVIII – початку XX століття. На нашу думку, для повного розуміння становлення української ідентичності на Південно-Західних землях України, потрібно розглядати кам'яні надгробки Усатівського та Куяльницького цвинтарів спільно з цвинтарями всього регіону. В комплексі ці дослідження можуть виявити ще невідомі сторінки української історії, історії заселення півдня України. Цікавим є вислів Р. Шувалова, що «на цих цвинтарях ховали своїх померлих спочатку вихідці з Запорізької Січі, які оселилися біля Хаджибею, а

згодом чорноморські козаки та їх нащадки» [52], але термін «перші козацькі осередки у Хаджибейській окрузі» [52] ставить питання щодо того де закінчувалася Хаджибейська округа? Деякі кладовища та хрести в дослідженому нами регіоні, демонструють повну ідентичність з хрестами Куяльницького та Усатівського цвинтарів, й не тільки в надгробках, а й в тому, що розташовані поблизу кар'єрів та катакомб по видобутку черепашника. Прикладом можуть слугувати село Богнатове та село Шеметове із збереженими архаїчними надгробками. Достеменних даних в нас поки що немає, але окремі свідчення щодо надання земель навколо цих сіл козацькій старшині нами досліджуються. При такому науковому підході в цьому питанні відкривається загальноідентичний та культурний простір населення Півдня України й не відриває прилеглі до мегаполісу того часу села та містечка, які були безпосередніми учасниками процесу засвоєння українського Степу.

Мабуть, тут потрібно зробити невеличку ремарку, що пояснює трансформацію православного хреста в духовному просторі українця під впливом радянської культури, за часів якої з українських цвинтарів зникає хрест взагалі. Його змінюють колоноподібні надгробки найчастіше прикрашені вгорі радянською зіркою. В 90-х роках, коли народ повертається обличчям до віри православної, під впливом відродженої церкви, такі надгробки змінюються на надгробні плити розставлені стоячки, але на них ще немає хреста. Яюсь одразу в ці часи, можливо під запитом замовників, майстри починають виробляти надгробні монолітні плити (Додаток К фото 16;17) з художньо нанесеними на них хрестами. Зазвичай це розповсюджений патріарший хрест або православний з косою нижньою поперечиною. Пізніше, з регіонів Західної України в наш південний регіон завозяться надгробки у вигляді бутонних хрестів, які очевидячки в тих регіонах мали більш стале поширення. В останні роки нашої сучасності ми бачимо більшу тяглість до відновлення традиції використання козацького хреста на могильних надгробках. Культурна спадщина пращурів має тяглість волати до своїх нащадків. Ба більше в час

повномасштабного вторгнення прийнято Закон використовувати козацький хрест над могилами полеглих героїв [26].

Можливо, саме бажання прикрасити, відмітити могилу померлого родича, поважної людини тощо, спонукало близьких до пошуку індивідуальних, особливих, не таких як у інших, рис надгробка. Розвиток писемності в українському Степу в досліджуваному нами часі знаходився на низькому рівні. Принаймні серед дослідженого нами матеріалу переважна більшість плитоподібних, хрестоподібних надгробків не містить взагалі епітафій. На нашу думку, це часто було пов'язано з тим, що на селі просто не було освіченої в письмі людини. Про поганий стан з писемністю може свідчити факт перегорнутих окремих літер, наприклад «7» в дзеркальному відображенні або навіть повністю вся дата поховання (Додаток О фото 23;24)

З огляду на вищезазначене, ми пропонуємо розглядати кам'яні хрестові надгробки, розташовані й етнографічно досліджені нами в межах долин річок Кучурган, Малого та Великого Куяльника, також річки Тилігул та однойменного лиману, а також цвинтарів, розташованих по обидві береги Хаджибейського лиману в загальному історичному, культурному та мистецькому просторі, єдиного комплексу разом з Куяльницьким та Усатівським цвинтарями.

У пошуках нових центрів видобутку штучного каменю та виготовлення кам'яних хрестів в своїх дослідженнях І. Сапожников вказує як на центри кар'єри на південь від проведеної ним умовної прямої між селами Єгорівка – Мале. Спираючись на власний досвід та ранішні етнографічні спостереження, маємо підстави розширити цю лінію до умовного прямокутника. На південь від лінії, запропонованої І. Сапожниковим, провести лінію Одрадове – Виноградар до лінії Петро-Євдокіївка – Ново-Українка – Шеметове на північ. У цьому так би мовити прямокутнику й досі існують кар'єри по видобутку каменю черепашника. На прикладі цвинтаря села Петро-Євдокіївка, яке містить також більш сотні хрестоподібних надгробків кінця XIX – початку XX століття й

всього два архаїчних, один з яких зберігся частково, але територія під ними свідчить про колишнє існування великого цвинтаря, складно уявити, що хрести завозилися з якогось віддаленого центру при тому, що на відстані 1 км існує кар'єр, який розроблявся ще наприкінці XX століття (Додаток В фото 1) Інше питання, розповсюдження хрестів з такого уявного центру (дійсне існування якого ми не можемо підтвердити?). Місцевість в цьому регіоні порізана численними балками та їхніми схилами. Як показують карти триверстівки, на які ми спиралися під час наших експедицій, сучасні дороги повторюють шляхи того часу, або існували інші шляхи для торгівлі штучним каменем, або торгівля була регіонально обмежена. Це вже питання іншого дослідження. Ми бачимо тільки, що велика кількість надгробків на цвинтарі села Петро-Євдокіївка свідчить про те, що в свій час воно обіймало більш ширші межі. Скоріш за все населення було залучене не тільки до традиційного землеробства та рибного господарства (ми дослідили існування декількох ставків в ранішні часи), а й було залучене до промислу з видобутку та продажу каменю черепашника. Малі за своєю формою хрести, але пропорційно повторюючи усталені в Одеському регіоні форми козацьких хрестів, можуть свідчити про низький майновий та соціальний стан мешканців прилеглих сіл, але знаходилися в одному ідентичному, культурному, історичному просторі із всім регіоном.

Наприклад, І. Сапожников [45] посилається на розвідку цвинтаря села Шеметове, зазначаючи, що «Старых каменных крестов здесь практически нет, за исключением десятка сравнительно небольших прямых крестов с сиянием самого конца XIX – начала XX вв.» [45]. Ми також підтверджуємо існування й досі цього цвинтаря, але від дослідника сховалося ще одне Шеметове, село з такою ж назвою над самим берегом Хаджибейського лиману по короткій прямій на відстані одне від одного більш 8 км. Більш детально на цьому цвинтарі ми зупинимося у відповідному розділі, зазначимо поки, що наявність на ньому більш 100 кам'яних надгробків різного типу в відношенні 50 на 50, як архаїчних, так і тих, що належать до групи хрестів кінця XIX – початку XX

століття, спонукає до нових поглядів на роль Хаджибейського басейну в історії заселення Півдня України.

Ще одне уточнення щодо дослідження Хаджибейського басейну І. Сапожниковим стосовно цвинтаря села Білка [44]. Мова йдеться про цвинтар вище за течією річки Малий Куяльник за селом Блонське. Дійсно, цей цвинтар існує й використовується мешканцями окраїни села Білка. За їхнім твердженням він завжди називався «цвинтарем на пагорбі» й належав окремому селу з іншою назвою, а адміністративно до Білки приєднано нещодавно. «Ось там», показують рукою вище за течією річки «була панська садиба й колись стояли панські кам'яні хрести». Цього цвинтаря ми не знайшли, але рухаючись далі по берегу до Білки, на її південній окраїні вже лівого берега над 2 м вище рівня моря обстежили сучасний цвинтар з численними кам'яними хрестами (Додаток О фото1) Серед них як хрести кінця XIX – початку XX століття, так й архаїчні. Загальна кількість вцілілих хрестів понад 50 одиниць. У південно-східній частині цвинтаря невеликий курган 1х6 метрів приблизно, з похованнями на ньому різного часу, від архаїчних хрестів до сучасних надгробків.

Таким чином, до досліджень кінця минулого століття басейну Хаджибейського лиману, зробленого І. Сапожниковим, ми додаємо досліджені цвинтарі правого берега поблизу села Богнатове, у села Шеметове, цвинтар села Білка вже на лівому березі та цвинтар у села Магдалинка (назву подаємо за визначенням карт триверстівок. Хутір, розташований на цьому місці на сучасних картах, своєї назви не має. Знаходиться на відстані 3 км від села Маринівка).

Таким чином, незважаючи на наші доповнення та додані у дослідженні факти, ми вважаємо, що ставити крапку в етнографічному вивченні басейну Хаджибейського лиману ще зарано.

Певна кількість обстежених сіл на своїх околицях має пагорби, уривчасті схили численних балок з прямим виходом пластів каменю-черепашника. Вони

й досі використовуються місцевими мешканцями як місця для видобутку будівельного матеріалу. Також, певна кількість сіл розташована в безпосередній близькості від досі існуючих кар'єрів як відкритих так й катакомбного типу для виробництва штучного каменю, традиційного будівельного матеріалу нашої місцевості. Зрозуміло, що матеріал для виробництва хрестових надгробків місцеві майстри брали саме звідти, особливо для виготовлення простих лапчастих, які за аналогією з підписаними хрестами поблизу села Петро-Євдокиївка (1864) (Додаток В фото 3), села Шеметове (1806) (Додаток О фото 15) можна вважати найстаршими, а також хрестів із села Магдалінка, що знаходиться на лівому березі Хаджибейського лиману навпроти цвинтаря та села Богнатівка (стара назва за визначенням з мап триверстівок) та поблизу села Маринівка лівого берега. За нашими спостереженнями, ці хрести зроблені з місцевого матеріалу простими засобами виробництва, тобто не в цехових умовах. Такі хрести зазвичай мають помилки в геометричних розрахунках та асиметрію й нечіткі лінії та грані. Вони вироблені з крупної фракції каменю, на зрізах та зломах якого можна помітити відбитки молюсків. Це розповсюджені пласти черепашника в межах географії нашого дослідження, який своїми пластами виходить на поверхню землі. Також місцеві каменярі називають його «дикуном», або «рваним» каменем за способом видобутку. Такі пласти можуть перемежовуватися з шарами глини, піску. Води лиманів, підмиваючи свої береги, вимивають шари піску та глини, обрешуючи такий камінь на берегову лінію. Він й досі використовується в будівництві. Міцний, але має прожилки, пористості, погано піддається обробці пилами. Доступний. Можна знайти необхідну за розмірами цільну в своїй структурі глибу та шляхом обтісування придати їй необхідну форму не маючи високої кваліфікації каменяра.

Таким чином, ми відрізняємо за матеріалом та способом виробництва, наступні групи хрестів: з дрібно фракційного каменю та велико фракційного, та ручної (кустарної) обробки й цехової з застосуванням більш складного

інструменту обробки. До групи ручної-кустарної обробки відносимо більш старі хрести (друга половина XIX століття) та цехової (кінець XIX – перша половина XX століття).

Під час нашого дослідження ми помітили на деяких кладовищах хрести, які ймовірно встановлені не на місці поховання. Вони розташовані начебто окремо, в центральній частині цвинтаря, саме в тому місці де скоріш за все цей цвинтар розпочинався. Як правило це більш масивні хрести, які й донині виділяються громадою особливим наглядом – вони завжди побілені. В деяких випадках, як-то хрест на кладовищі села Лучинське (Додаток А фото 29). Хрест наполовину вже вріс в ґрунт, але він завжди догляданий й поруч з ним встановлений вже сучасний хрест біля якого на Радуницю ведеться служба. Такі приклади можуть свідчити про ритуал закладання першого хреста на цвинтарі, як позначення місця для подальших поховань й ідентичності самого цвинтаря. Не всі ці збереглися з часом, але наявність таких хрестів на певній кількості кладовищ, їх однакова форма – степовий український хрест свідчить на користь нашого припущення.

Художні й сакральні мотиви, втілені майстром в форму хреста, не могли існувати окремо від національної художньої творчості народу Південно-Західної України, представниками якого були ці майстри. Вплив загальної художньої творчості не міг оминати й форму хреста на кінець XIX – початок XX ст. Саме в цей час на думку науковців-мистецтвознавців, які досліджували загальну культурну трансформацію, саме в цей час в Європі, та й в Україні також відбувається зміна напрямків в мистецтві взагалі. Мистецтвознавці, розглядаючи всі напрямки культури такі як архітектура, живопис, художнє ткацтво тощо, виводять термін модерності в мистецтві [25]. Стиль модерну, на думку Т. Кара-Васильєвої, виникає саме на зламі кінця XIX – початку XX століття. Його проявами була геометризація в художніх стилях мистецтва. Незважаючи на думку деяких дослідників, що кам'яний хрест цієї доби є примітивним проявом фантазії майстрів, людей неосвічених релігійно, які були

далекі від церковних канонів й творили свої вироби навіть з порушенням останніх [46]. На це потрібно зауважити, що в цей період влада церкви поширювалася на всі етапи життя людей – народження, хрещення, шлюб, смерть, поховання, подальший супровід тіла померлого до місця поховання. Як відомо, інших записів, окрім церковних книг, де містилися ці свідчення про людину, в ті часи не існувало. Навряд чи пан отець якоїсь окремої церкви залишив поза увагою хрест, виконаний з порушенням церковних канонів. Логічно уявити, що ні.

Під час своїх досліджень ми виявили хрести, які за своєю технологією виробництва схожі між собою, повторюють усталену форму, але відрізняються майстерністю. Нескладно зробити висновок, що центрів виробництва, майстерень, було чимало й навряд чи всі вони були прив'язані до центрів по видобутку черепашника. Просте логічне співставлення дає можливість припуститися про існування майстерень віддалено від кар'єрів та катакомб, а художність, якість роботи вже залежала від досвіду та майстерності того чи іншого майстра.

Також ми звернулися за консультацією до одеського скульптора Ігоря Івченка. Його першою реакцією було – це ручна робота. Потім висловив думку, що навряд чи майстри безпосередньо працювали на кар'єрах чи катакомбах. Скоріш за все це були різні майстерні, місцеві також, які завозили матеріал для подальшої обробки. Далі в залежності від переваги замовника, обирали форму надгробку, копіюючи усталені форми по всьому регіону, принаймні дослідження на території Одеської області це підтверджують.

Підсумовуючи вище означене помітимо, що більша частина сіл Одеської області центральної її частини зберегла на селищних цвинтарях кам'яні хрести. Окремі випадки відсутності кам'яних надгробків не впливають на комплексні дослідження. Досліджений матеріал різниться за своєю якістю як по виробництву, так й від залежності використаного матеріалу. Художні мотиви хрестів співставленні з розвитком мистецтва в регіоні в цілому. В 80-х роках

XIX ст. відбувається злам в художніх формах хрестів, з'являються хрести типу модерн, на це скоріш за все впливало проникнення в мистецтво України такого європейського мистецького чинника.

Розділ 4

АНАЛІЗ ПОШУКОВИХ РОБІТ, ОПИС ТА ВИЗНАЧЕННЯ ТИПІВ КАМ'ЯНИХ НАДГРОБКІВ ЗА ТИПОЛОГІЄЮ І. САПОЖНИКОВА, Ю. СЛЮСАРЕА, Р. ШУВАЛОВА НА ПІДСТАВІ ВИНАЙДЕНОВОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕНЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

4.1. Селищні цвинтарі долини річки Кучурган. Село Лучинське адміністративно розташоване в Степанівській об'єднаній територіальній громаді, Роздільнянського району. Географічно витягнуто вздовж долини річки Кучурган на 4 км. Найближча відстань від сучасного русла 280-300 м. Відстань до лінії кордону з Молдовою 4,5 км. Відстань до магістрального шляху 1 км. До с. Розалівка, яке за даними перепису населення за 1887 рік (статистика посилення) утворювало адміністративний центр однойменної волості, 6,5 км. Цвинтар займає ділянку з периметром 385 метрів. Дві третини його площі, це територія поховань, які на своїх надгробках зберегли кам'яні хрести. Вона знаходиться в Північно-Східній частині села яка в ХІХ століття мала назву хутір Копиткино(а). Також на картах триверстівках цей хутір позначено разом з кладовищем [8]. Свого часу разом з хуторами Катериновка та Лучинського [53] зрослися в одне село. Загальна кількість мешканців за переписом 1887 року становила 387 осіб, саме Копиткино мало 60 мешканців [53].

Місцевий житель, пан Володимир який мешкає поруч із цвинтарем свідчив, що колись бачив хрест тут 1700 якогось року. Років тридцять тому знайшов на своїй садибі залишки водогону з каменю черепашнику, та обізнаний про існування десь поруч Бендерського шляху, а ще мешканець їхнього села знайшов у полі скіфську бабу. «Бабу» дійсно знайшли, вона зараз знаходиться в ліцеї села Яковлівка, яке розташоване навпроти на іншому березі річки Кучурган. Цю частину села оминає дорога, яка йде вгору до спрощеного

перетину державного кордону з Молдовою. За супутниковим знімком ця дорога оминаючи село на контрасті з полем утворює відбиток копита (мал. 1, фото 1). Мабуть, звідси й назва – Копиткино.

Досліджені нами хрести цього кладовища можна розділити на дві хронологічні групи: невелика кількість хрестів – до 10 одиниць архаїчного типу та 25 надгробків, які датовані кінцем XIX – початку XX століття. Серед архаїчних хрестів лише чотири лапчастого типу, скоріш за все це хрест пам'яті. Він досі доглянутий, знаходиться поруч з сучасним хрестом встановленим на місці загального ритуального відправлення. Інші хрести грубо витесані з каменю черепашнику збереглися погано, датування не мають. Цікавими виявилися надгробки (мал. 1,16-18) та (мал. 1,25-27). В них вбачається якась антропоморфна подoba. Подібні хрести, які ще в середині XX століття зустрічалися в окремих селах південних районів Тернопільщини, описує Микола Моздир в своїй статті «До генези намогильного знака в Україні» [36, с. 75]. Також за його словами такі надмогильні знаки, які по своїй формі ледь нагадували хрест, зустрічалися й в Рівненській та Житомирській областях. За описом, ймовірно раніше вони стояли на перехрестях доріг, на дороговказах, як зазначення міст розташування джерел та криниць, а вже пізніше були перенесені, як надмогильні пам'ятники на цвинтарі. Із 6 надгробків такого невизначеного типу 1 має вирізьблений латинський хрест з розширеними кінцями. Посилаючись на описи таких антропоморфних надгробків інших дослідників, Микола Моздир робить логічні припущення щодо їх давнини, свідченням чого наводить хрест з села Клесів Рівенської області датований 1602 роком. Хрест села Лучинського (Додаток А фото 16) на лівому рамені має графіті – 1773(5?). Хрест доглядається, забілений, цифри розташовані не на однаковій відстані, це ускладнює чітке їх розпізнання, але відсутність заокруглень знаків впевнено свідчить, що другим символом точно не є «8». Ми не робили ніяких реставраційних робіт, не зачищали графіті, на підставі вищевикладеного датуємо надгробок 1773 роком.

Село Лучинське адміністративно розташоване в Степанівській ОТГ, Роздільнянського району. Географічно витягнуто вздовж долини річки Кучурган на 4 км. Найближча відстань від сучасного русла 280-300 м. Відстань до лінії кордону з Молдовою 4.5 км. Відстань до магістрального шляху 1 км. До с. Розалівка яке за даними перепису населення за 1887 рік [53] утворювало адміністративний центр однойменної волості, 6.5 км. Цвинтар займає ділянку з периметром 385 метрів. Дві третини його площі, це територія поховань які на своїх надгробках зберегли кам'яні хрести. Вона знаходиться в Північно-Східній частині села яка в XIX століття мала назву хутір Копиткино(а). Також на картах триверстівках цей хутір позначено разом з кладовищем [8] Свого часу разом з хуторами Катериновка та Лучинського [53] зрослися в одне село. Загальна кількість мешканців за переписом 1887 року становила 387 осіб, саме Копиткино мало 60 мешканців. [53]

Місцевий житель, пан Володимир який мешкає поруч із цвинтарем свідчив, що колись бачив хрест тут 1700 якогось року. Років тридцять тому знайшов на своїй садибі залишки водогону з каменю черепашнику, та обізнаний про існування десь поруч Бендерського шляху, а ще мешканець їхнього села знайшов у полі антропоморфну стелу. Її дійсно знайшли, вона зараз знаходиться в ліцеї села Яковлівка, який розташовано навпроти на іншому березі річки Кучурган. Цю частину села оминає дорога, яка йде вгору до спрощеного перетину державного кордону з Молдовою. За супутниковим знімком ця дорога оминаючи село на контрасті з полем утворює відбиток копита. (Додаток А. фото 1). Мабуть звідси й назва – Копиткино.

Досліджені нами хрести цього кладовища можна розділити на дві хронологічні групи: невелика кількість хрестів – до 10 одиниць архаїчного типу та 25 надгробків, які датовані кінцем XIX – початку XX століття. Серед архаїчних хрестів лише чотири лапчастого типу, скоріш за все це хрест пам'яті. Він досі доглянутий, знаходиться поруч з сучасним хрестом встановленим на місці загального ритуального відправлення. Інші хрести грубо витесані з

каменю черепашнику збереглися погано, датування не мають. Цікавими виявилися надгробки (Додаток А, фото 16-18) та (Додаток А фото 25-27). В них вбачається якась антропоморфна подоба. Подібні хрести, які ще в середині ХХ століття зустрічалися в окремих селах південних районів Тернопільщини описує Микола Моздир в своїй статті «До генези намогильного знака в Україні» [36.С.75]. Також за його словами такі надмогильні знаки, які по своїй формі ледь нагадували хрест, зустрічалися й в Рівенській та Житомирській областях. За описом, ймовірно раніше вони стояли на перехрестях доріг, на дороговказях, як зазначення міст розташування джерел та криниць, а вже пізніше були перенесені, як надмогильні пам'ятники на цвинтарі. Із 6 надгробків такого невизначеного типу, 1 має вирізьблений латинський хрест з розширеними кінцями. Посилаючись на описи таких антропоморфних надгробків інших дослідників, Микола Моздир робить логічні припущення, що до їх давнини, свідченням чого наводить хрест з села Клесів Рівенської області датований 1602 роком. Хрест села Лучинського (Додаток А, фото 16) на лівому рамені має графіті – 1773(5?). Хрест доглядається, забілений, цифри розташовані не на однаковій відстані, це ускладнює чітке їх розпізнання, але відсутність заокруглень знаків впевнено свідчить, що другим символом точно не є «8». Ми не робили ніяких реставраційних робіт, не зачищали графіті, на підставі вищевикладеного датуємо надгробок 1773 роком.

Округлий хрест [46] (Додаток А фото 14), ймовірно з прямими, із збільшеною горішньою частиною. За технологією грубо витесаний. за розмірами (90х60х20).

Лапчастий корсунський, ймовірно хрест пам'яті (Додаток А фото 29), розміри (70х90х20)

Лапчастий корсунський хрест (Мал.1,15) із розмірами (60х50х20) Ідентичних хрестів 2 одиниці збережених та 2 частково.

Шість надгробків із групи архаїчних більш цікаві (Додаток А фото 16,17,18,25,26,27), їх складно однозначно віднести до якогось типу

запропонованому І. Сапожниковим. Ці хрести написів не містять, хоча хрест (Додаток А фото 16) в правій частині має нечітке графіті 1775(?). Хрест дещо нагадує трилистий примітивний із вирізьбленим прямим з розширеними кінцями. Розміри (70x45x20).

Ідентичний попередньому хрест (Додаток А фото 18) має менші розміри (60x40x20), також з вирізьбленим на західній стороні прямий з розширеними кінцями хрест.

Хрест (Додаток А фото 17) має горішню частину більш схожу на трилисту, примітивний, в основі прямокутник. На тлі вирізьблений із західної сторони, також з нерівними лініями латинський з розширеними та нижнім перехрещеним кінцем. Як й два попередніх виготовлено за технологією витісування. Розміри (80x40x20).

Потрійне, вірогідно родинне поховання з трьома надгробками (Додаток А фото 24). Хрест (Додаток А фото 25) прямий з трилистим з округлою горішньою частиною, з вирізьбленим на західній стороні грецьким хрестом. Розміри (60x80x20).

Хрест (Додаток А фото 26) округлий з ледь означеними раменами, звуженою додолу основою, з вирізьбленим на західній стороні чотирикінцевим корсунським хрестом. Розміри (80x40x20).

Третій хрест (Додаток А фото 27) з цього поховання в декілька разів менший. По формі він нагадує інші, але кожне рамено, на західній стороні різьбленням відокремлене від інших, таким чином, що утворює п'ять окремих листів, утворюючи в центрі чотирикінцеву зірку. Розміри (40x30x20).

Фрагмент (?) кам'яного надгробка (Додаток А фото 28) з розмірами (40x90x20).

Грубо витесаний прямий хрест (Додаток А фото 29) із звуженими кінцями, по рамена врослий в землю, без напису. Розміри (110x50x18).

Всі вище описані кам'яні надгробки ми відносимо до архаїчних. Вони виготовлені за технологією грубого витісування форми з моноліту дикуна черепашника.

Хрести хронологічно віднесені нами до другої групи це надгробки кінця XIX – початку XX століття. Вони здебільшого представлені прямими хрестами із саявом. Між собою відрізняються розмірами саява, яке або ближче до перехрестя, або охоплює весь хрест по розмаху рамен.

Хрест (Додаток А фото 3) Прямий хрест із саявом на 4 промені. Розміри (80x50x16).

Грецький із саявом. (Додаток А фото 4), відрізняється розмірами стовбура та рамен, ширші ніж звичайно. Глибоко врослий в землю, має в саяві 4 промені. Розміри (35x50x18).

Прямий із саявом на 4 промені (Додаток А фото 5) з вирізьбленим прямим з розширеними кінцями. На західній стороні має напис на Голгофі «ГРОБЪ АННЫІ» та датою 1880. Розміри (80x50x16).

Хрест із саявом, три промені (Додаток А фото 7), За довжиною ніжки можна визначити як латинський, реставрований, також з західної сторони має затертий напис, простежується дата 1879. Розміри (80x60x16)

Прямий комбінований з лапчастим (східчастим), врослий в землю (Додаток А фото 8). Розміри (60x50x16).

Прямий із саявом (Додаток А фото 9) відрізняється формою саява в нижніх кутах рамен, та вирізьбленим прямим хрестом на тлі. Розміри (70x50x16).

Хрест із саявом (Додаток А фото 10) з вирізьбленим православним із скісним раменом. Розміри (80x60x16). Має датування в нижній частині 1902 р.

Хрест прямий із саявом, з вирізьбленим (Додаток А фото 11) має 1-строчний напис, не читаємо. Розміри (50x40x16).

Комбінований східчастий із сяйвом (Додаток А фото 12), по збільшеній ніжці можна ідентифікувати як латинський. Напис 3-строчний затерто, дата читається 1919 р. Напис на західній стороні. Розміри (60x45x16).

Хрест, який начебто відповідає типології І. Сапожникова «перехресний з якорем» №5 [38.С.59] (Додаток А фото 13), але на відміну з розширеною додолу основою та з вирізьбленим латинським в горішній частині. Має 7-строчний напис. Хрест забілений, зрозумілі 3 нижні Мирь/ праху твоему/ любимая сестра, дати не має. Напис на західній стороні, викарбований. Розміри (80x70x50x16).

Прями' із сяйвом на 4 промені, (Додаток А фото 19). Врослий в землю по рамена, в горішній частині напис 1884 р. на східній стороні. Розміри (70x60x18)

Трилистий класичний (Додаток А фото 20) за розмірами (75x65x16).

Латинський із сяйвом зламаний (Додаток А фото 21) з 4-строчним викарбованим написом, не читається. Розміри (70x60x18).

Латинський із сяйвом з округлими (Додаток А фото 22) з розмірами (100x70x18).

Хрест із сяйвом (Мал.1,23) з вирізьбленим прямим з розширеними кінцями на східній стороні має дату 1901 р., з розмірами (70x60x16)

Прямий хрест із промінням (Додаток А фото 31), перехреснений андріївським хрестом на східній стороні. Розміри (60x50x16).

Загалом цвинтар села Лучинське відрізняється помітною більшістю хрестів із сяйвом, їх 22 примірників, більшість з яких відрізняються між собою окремими деталями, утворюючи різноманіття в художніх та смислових формах. Також наявністю 7 примірників, які важко віднести до загальної типології запропонованою І. Сапожниковим, але більшість з них мають вирізьблені хрести чітких типів, умовно ми їх відносимо до примітивних трилистих. Ще однією особливістю є розміщення написів та вирізьблення на східній та західній сторонах.

Найдавніше датування 1773 рік. Хронологія хрестів кінця XIX – початку XX століття 1880 – 1919 рр.

Цвинтар біля села Велізарове.

Село Велізарове адміністративно належить до Роздільнянської ТГ. За картами трьохверстовками (карта) раніше воно складалося з двох хуторів Велізарівка та Катеринівка. За переписом населення 1887 року село мало майже 200 мешканців, та входило до Розалівській волості. З часом ці два села об'єдналися в один населений пункт розрізаний балкою Свина вздовж. Балка утворює круті схили 10-12 м заввишки в яких були обладнані стави, на лівому схилі на західній околиці села знаходиться діючий цвинтар з периметром 240 м. Кам'яні хрести присутні, вони розміщуються крізь по всьому цвинтарю серед сучасних поховань. Схил балки на якому розташовано цвинтар порізано рівчаками, тому місце цвинтаря обмежено. Із свідчення місцевих, випадки подвійних поховань річ звичайна – місця не вистачає. З цих причин зайвий ґрунт з часом ховає під собою старі надгробки. Вони представлені наступними типами:

Лапчастий, степовий хрест (Додаток Б фото 2) ймовірно встановлений як хрест пам'яті на цвинтарі. Розміри (90x80x20) грубо витесаний.

Комбінований лапчастий з прямим (Додаток Б фото 3) погано збережений з розмірами (50x60x20).

Лапчастий фрагментарно збережений (Додаток Б фото 4) з розмірами (40x50x18)

Прямі хрести із саявом (Додаток Б фото 5-7) ідентичні хрестам з цвинтаря села Лучинське яке ми описували вище, з розмірами (60x40x16), випиляні, привозні.

Лапчасті хрести цього цвинтарю вирізьблені зі крихкого, багато фракційного каменю, який скоріш за все брали з невеличких кар'єрів поруч. Принаймні на південній околиці села правого схилу балки Свина нами

досліджений вихід каменю черепашника із схилів на поверхню. Місцеві й досі беруть звідти жорству на свої потреби. На кладовище близько 20 залишків кам'яних надгробків, які вже не ідентифікуються.

Цвинтар біля села Петро-Євдокіївка.

Село Петро-Євдокіївка географічно знаходиться на території Роздільнянської ТГ на відстані 9 км від м. Роздільна. Село знаходиться на перехресті двох балок – Балка Свина та Балка Карпова долина. (за картами). За списками 1887 року в селі мешкало 292 особи. За даними 1856 року в селі було 15 дворів [39.С.57]. На відстані 1 км від села в північно-західному напрямку знаходиться вже покинутий кар'єр черепашнику, який за власними спостереженнями в 90-х рр. минулого століття ще розроблявся. За структурою камінь з кар'єру ідентичне матеріалу з якого виготовлено вказані хрести. Через село проходить магістральний шлях Т 1618, який на в'їзді до села проходить в безпосередній близькості від цвинтаря (Додаток В фото 1), який в свою чергу відстоїть від села на 400 м й розташоване за західною околицею села. Житлові забудівлі розташовані в низині балок на висоті 47 м над рівнем моря, кладовище винесено на схил 75 м над рівнем моря. Кладовище розділено на 3 частини (Додаток В фото 2) – стара, на якій було виявлено лапчастий хрест, датований 1861 роком. Вона відокремлена штучним ровом від двох інших частин цвинтаря, одна з яких з похованнями початку ХХ століття та частиною з сучасними похованнями.

Найстаріша частина цвинтаря представлено всього одним лапчастим степовим хрестом (Додаток В фото 3) розміром (100x60x20) з епітафією, але нажалі ушкоджена та начитаємо, та фрагментом лапчастого степового, який містить дату 1861. (Додаток В фото 4)

Скоріш за все кладовище розрослося на північ від старої частини (1) до дороги утворивши ділянку з похованнями кінця ХІХ – початку ХХ століття, (2) а потім вже на схід до села з похованнями від другої половини ХХ століття. (3).

Серед поховань у другій частині кладовища виявлено сучасний надгробок який змінив свого часу встановлений кам'яний хрест, за датою поховання 1947 рік, робимо висновок, що на цій ділянці встановлювали кам'яні хрести від 1890 року (Додаток В фото 21) до середини XX століття. Загалом на цій частині цвинтаря виявлено близько 100 хрестів різноманітних форм, скоріш за все це пов'язано з поруч розташованим кар'єром по видобутку каменю черепашника. Хрести між собою відрізняються якістю також, яка залежить від щільності самого матеріалу. За власними спостереженнями можемо констатувати, що на одному й тому ж кар'єрі щільність каменю може бути різна.

Комбінований латинський з лапчастим (Додаток В фото 6) з вирізьбленим латинським, з порушеною симетрією, з розміром (80x50x16).

Комбінований латинський з лапчастим (Додаток В фото 7), з розмірами (80x50x16).

Латинський (Додаток В фото 8) з округлим під раменами та розширеною ніжкою. Розміри (60x50x16). Горішній кінець зламаний. Напис на східній стороні – СДЕСЬ ПОХО.../ГЕОРІЯ. Дата відсутня. Така форма хрести в одному примірнику цього цвинтарю та інших.

Трилистий класичний (Додаток В фото 9) з розмірами (60x50x16).

Прямий з лапчастим із стесаними кінцями (Додаток В фото 10) з вирізьбленим прямим з розширеними кінцями. Розміри (40x40x16).

Чотирикінцевий прямий з округлим стовбуром та раменами. (Додаток В фото 11) з розмірами (40x50x15).

Наступний хрест (Додаток В фото 13) І. Сапожников виводить в 1995 році в новий тип [46.С.59] прямих з проміннями з вирізьбленим прямим з розширеними кінцями. Розміри (80x60x16).

Прямі із саявом (Додаток В фото 12;14) на 4 промені, з розмірами (60x60x16).

Прямий із саявом на 4 промені (Додаток В фото 15) з вирізьбленими променями та віфлеємською зіркою по центру на східній стороні. Розміри (50x50x16).

Прямий із саявом на 4 промені з вирізьбленим від центру прямим хрестом (Додаток В фото 16) з розмірами 950x50x26).

Прямий на медальйоні хрест на якорі (Додаток В фото 17) з розмірами (60x50x16).

Прямий із саявом на східчастій Голгофі (Додаток В фото 18) з розмірами (80x50x16).

Подвійний прямий з вирізьбленим (Додаток В фото 19). Вирізьблені кінці проходять через краї рамен та верхівки. Стовбур та рамена мають зрізані грані. Все на східній стороні хреста. Розміри (40x40x16).

Трилистий примітивний (додаток В фото 20) та розмірами (50x50x16).

Комбінований латинськи з лапчастим (Додаток В фото 21), на західній стороні вирізьблено латинський хрест із датою у вигляді графіті 1880. Хрест пиляний з каменю крупної фракції. Розміри (50x40x16).

Латинський повалений (Додаток В фото 23) з розмірами (100x60x16).

Прямий із саявом (Додаток В фото 26) з вирізьбленим єрусалимським. Розміри (70x59x16).

Загалом на цвинтарі села Петро-Євдокіївка переважають хрести із саявом. Лапчастий один й фрагмент нижньої частини. Датованих два 1861, та 1880. Матеріал ймовірно місцевий, в більшості примірниках з крупної фракції, рідше з дрібної. Загалом на цвинтарі близько 70 кам'яних надгробків.

Цвинтар біля села Великоплатке.

Адміністративно село входить до Роздільнянського району, утворюючи однойменну ТГ. Географічно виходить за межі долини утвореною річкою Кучурган на її лівому схилі на висоті 170 м над рівнем моря. Від західної частини села до Молдовського кордону 1 км. За відомостями 1887 року

населення села складало 4733 осіб, утворюючи окремий Плосківський повіт. Цвинтар знаходиться в північно-західній частині села займає площу з периметром 1193 метри. Північно-східна частина цвинтаря це територія старих поховань. Кам'яних хрестів, які ми вже звикли бачити не виявлено. Територія старої частини кладовища зачищена громадою від усяких кам'яних уламків. Виявлено 5 хрестів другої половини ХХ століття. Це прямі патріарші восьми кінцеві хрести заввишки 1 метр (Додаток Д фото 2) та 2 метри (Додаток Д фото 3;4) ці хрести встановлено 1956 року на похованнях 1901 та 1909 року, про, що свідчать лапідарні написи (Додаток Д фото 3;4) На сьогоднішній день населення села становить 3344 особи, тобто менш ніж 150 років тому. Таким чином наявність іншого цвинтаря можна виключити.

Цвинтар села Новоборисівка.

Адміністративно село Новоборисівка входить до складу Роздільнянського району та є центром Новоборисівської ТГ. Географічно знаходиться на ділянці Одеської залізниці між станціями Роздільна та станцією Котовськ (Подільськ). В селі є станція Веселий Кут, яка раніше була назвою самого села до назви Міхельсталь. За відомостями 1887 року входила до складу Ново-Петрівського повіту, в селі мешкало 187 осіб. Село має 2 цвинтарі на північній околиці. Старий цвинтар безпосередньо межує з залізницею (Додаток Ж фото 1), новий цвинтар – друга половина ХХ століття. На старому кладовищі кам'яних хрестів не виявлено лише декілька металевих другої половини ХХ століття. Скоріш за все старий цвинтар було зруйновано при будівництві залізниці. Більш поширене використання прямих хрестів із саявом. Група прямих хрестів представлена менш, та поодинокі випадки трилистих хрестів.

Цвинтар на кургані біля села Гірське.

Адміністративно село Гірське розташовано в межах Великомихайлівської ОТГ, Роздільнянського району. Географічно на правому березі річки Кучурган.

Через село проходить магістральний шлях Т1625. Курган із цвинтарем, заввишки 3-4 метри, в діаметрі 60 м, знаходиться в південній частині села в 60 м від магістралі. За картами триверстівками [8] такого села, ще не існувало, позначено лише курган, за даними перепису населення від 1887 року його теж немає. Цвинтар має огорожу та займає площу 300 м по периметру. До східної частини кургану, який дещо витягнутий в напрямку Північ-Схід, примикає сучасне кладовище.

На самому кургані поховання ХХ століття, серед яких нами було знайдено 3 вцілілих кам'яних хреста та верхня частина з раменами прямого хреста з перехрещеним (Додаток Г фото 4;5) третього з розмірами (30x45x16).

Із повністю вцілілих це прямий хрест із саявом на 4 промені (Додаток Г фото 3), з розмірами (70x55x16).

Хрест комбінований трилистий примітивний із лапчастим (Додаток Г фото 2) грубо витесаний по раменам якого йде напис : «РА ? А», в нижній частині дата 1925. Розміри (80x50x20).

Хрест (Додаток Г фото 5) грубо витесаний, комбінований лапчастий з округлим та прямим. Розміри (70x50x18)

Цвинтар біля села Кістельниця.

Село Кістельниця, адміністративно розташовано в Великопосківській територіальній громаді Роздільнянського району. Географічно на висоті 140 м над рівнем моря на правому березі річки Кучурган, який високим пагорбом утворює природний кордон між Україною та Молдовою. Відстань від кордону 15 км. Станом на 1856 рік [39.С.59] Кістельниця належала поміщику Мірасхеджі в складі Тираспільського повіту. Станом на 1887 рік (за списками 1887 стор.15 тирас повіту) населення складало 238 осіб. Стара назва Перешори вказана також на мапах триверстівках [8]. Сучасний цвинтар займає територію периметром приблизно 340 м/2, на висоті в 20 метрів над селом яке його обіймає, на Північ. По між сучасних поховань збереглися кам'яні хрести

початку XX століття. Архаїчних хрестів не знайдено. Матеріал з якого вони виготовлені, дрібної фракції. Кількість вцілілих хрестів – 11. Вони майже однакові між собою, з під руки одного майстра, привезені з іншого регіону, виходів кам'яних пластів навколо немає.

Хрести прямі по формі. Елементи рамен та горішньої частини однакові за розмірами, мають перехрещення яке утворено нібито накладанням однакових прямокутників одне на одне під прямим кутом. Під раменами якір. Долішня частина хреста розширюється до низу, або в деяких пряма. Також в деяких нижні кути між стовбуром хреста та якорем оздоблені кулями.

Перехрещений на якорі. (Додаток Е фото 2-6). Розміри хрестів однакові (70x45x16). За Сапожниковим [46.С.59] це новий тип, який за своєю малочисельністю поки, що не виділений в окремий клас.

На одному з хрестів є напис, накарбований чітко, гарним почерком, прописом «... почившь раб? божая ан... го... 1901».

Цвинтар біля села Кучурган.

Адміністративно село належить до Захарівської ОТГ Роздільнянського району. Розташоване на правому березі річки Кучурган. На картах трьохверстівках (карта посилання) мало назву Бобри (Ляхи), до переліку міст від 1887 року не увійшло. Кладовище знаходиться на північно-західній частині села. Більша частина цвинтаря заросла чагарником, жодного надгробку з кам'яними хрестами не зберіглося.

Цвинтар біля села Росіянівка.

Село Росіянівка належить адміністративно до Захарівської ОТГ Роздільнянського району, назва за картами триверстівками (карта) співпадає із старою. За даними 1887 року в селі мешкало 321 особа (список міст стор 18). Кладовище знаходиться за 400 м від західної околиці села. Цвинтар має як

частину з сучасними похованнями, так й ту, що вже закинута, не доглядається та заросла чагарником. Кам'яних хрестів не виявлено.

Цвинтар біля села Майорське.

Село майорське адміністративно належить до Захарівської ТГ Роздільнянського району. Географічно знаходиться на правому березі річки Кучурган, на відстані 13 км від україно-молдовського кордону. Кладовище розташовано по середині села на його західній околиці. За відомостями 1887 р. [53] село складалося з двох частин – Майорське старе та Майорське нове з загальною кількістю населення 444 особи. Попередня назва Шептередюри. (карта) Обстежений цвинтар має сучасні поховання, а також значну $\frac{1}{2}$ від загальної площі, яка заросла чагарником. (Додаток 3 фото 1). На цій частині нами знайдено 3 кам'яних хрести.

Прямий хрест із саявом, на 4 промені (Додаток 3 фото 2) з розмірами (60x55x16).

Прямий перехрещений хрест на якорі (Додаток 3 фото 3-4), ідентичні, один з них має напис: на східній стороні: «здесь упокоется раба божого аликсея», напис викарбовано прописом без великих літер, дати немає, почерк схожий з написом ідентичного хреста із цвинтаря села Кістельниця, та вирізьбленим прямим хрестом на західній.

Цвинтар біля села Карабанове.

Село Карабанове адміністративно входить до складу Захарівської ОТГ Роздільнянського району. Географічно між долиною річки Кучурган та україно-молдовського кордону на відстані 13 та 19 км відповідно. За даними 1887 року входило до складу Захарівського повіту, мало населення 244 особи [53]. Цвинтар знаходиться в північно-західній частині села (Додаток 3 фото 5) й займає площу по периметру 485 метрів. Як й в попередніх випадках має

частину, яка заросла чагарником та не доглядається місцевими. Кам'яних хрестів нами не виявлено.

Цвинтар біля селища Окни.

Сучасне селище Окни територіально відноситься до Окнянської ТГ Подільського району. Географічно знаходиться з обох берегів пересихаючої річки Ягорлик правого притоку Дністра та в 20 км від сучасного україно-молдовського кордону. За списками 1887 року (стор. 10 анан. Повіту) село мало назву Бірзула Косівської волості Ананьївського повіту з населенням 667 осіб на 1887 рік [53]. Сучасний цвинтар цього села знаходиться на західній околиці селища та займає загальну площу з периметром близько 1400 метрів. Умовно можна розділити також на стару та нову частини з рівною площею. Стара частина кладовища також має сучасні поховання скриті густими деревами та чагарником з вузькими тропками, які ведуть до ділянок з родинними похованнями де поруч знаходяться поховання с хрестовими надгробками. Територія кладовища виявилася складною для дослідження через густу рослинність кінця червня місяця, не виключно, що ми могли де що пропустити, але серед винайденого наступне:

Прямий хрест (Додаток И фото 2), витесаний, з розмірами (55x60x16). На хресті мається епітафія, вона нечітка, але простежується літера «R» та літера «N», таким чином напис можливо зроблено латиною.

Наступний, хрест лапчастий корсунський (Додаток И фото 3), Цей хрест також грубо витесаний з черепашнику дрібної фракції, розміри (75x50x20). По всьому хресту є напис, погано збережений, не читаємо.

Прямий класичний трилистий хрест (Додаток И фото 4) розміри(120x60). Він відрізняється більш чіткими лініями, більш охайною роботою.

Лапчастий, корсунський хрест (Додаток И фото 5). Хрест витесаний з моноліту, лінії чіткі та рівні. Розміри (80x50x16), значна частина хреста вросла в землю.

Невеличкий за розмірами (50x40x12) трилистий класичний хрест, з вирізьбленим прямим з розширеними кінцями на східній стороні. (Додаток И фото 6).

Примітивний трилистий хрест із прямим (Додаток И фото 7) з уламаним лівим раменом, грубо витесаний. Розміри (100x60x20).

Лапчастий, козацький (Додаток И фото 8) з розмірами (100x60x20).

Лапчастий, козацький напівкруглий (Додаток И фото 9), з розмірами (115x50x18).

Лапчастий з округлим з вирізьбленим прямим на східній стороні (Додаток И фото 10), з розмірами (100x50x18).

Лапчастий прямий (Додаток И фото 12) з розмірами

Латинський (Додаток И фото 13) із зменшеними раменами та зламаною горішньою частиною, з розмірами (70x40x16), витесаний.

Латинський (Додаток И фото 14) випиляний, з розмірами (65x60x18), врослий в землю.

Загалом на цвинтарі селища Окни виявлено 17 хрестів, більшість з яких лапчасті, козацькі, за технологією виготовлення – витесані.

Висновки по дослідженню цвинтарів розташованих в долині річки Кучурган.

Дослідження цієї локації проводилися від села Лучинське на Півдні та селища Окни на Півночі. Із Заходу по україно-молдовському кордону, на Сході по умовній лінії сел Петро-Євдокіївка, Новоборисівка, Карабанове. Досліджено 11 цвинтарів. В пошуку ми спиралися на метод топологічного порівняння сучасних назв з назвами за мапами триверстівками [9] списком поселень за повітовими алфавітами 1856 року [39], та списками населених пунктів земель Херсонської губернії [53]. Виявлені хрести розподіляються на дві групи: 1 – архаїчні хрести лапчастого типу з невеликою кількістю епітафій, та різноманітні форми хрестів кінця XIX – початку XX століття, які на нашу

думку були привозними та вироблені в цехових умовах, за технологією випилювання. Всі цвинтарі мають умовний розподіл на дві частини – стару й нову з сучасними похованнями. Цвинтаря сіл Великопоске, Новоборисівка, Кучурган, Росіянівка, Карабанове не зберегли кам'яних хрестів, хоча наявність та площа яку займали цвинтарі в минулому дає можливість припускати їх існування. Схожість виявлених надгробків дає можливість говорити про загальний культурний простір в якому заселялися та розвивалися ці села, зокрема комунікаційні зв'язки між собою та центрами виробництва кам'яних надгробків. Особливо це простежується на прикладі надгробків кінця XIX – початку XX століття. Найдавніший виявлений хрест з графіті 1775 року в селі Петро-Євдокіївка, найраніший - 1919 року в селі Лучинське. За кількістю збережених хрестоподібних надгробків слід виділити цвинтарі сіл Петро-Євдокіївка, Лучинське, Кістельниця, Окни. З них виділяється цвинтар селища Окни за своїм різноманіттям лапчастих хрестів та матеріалу з якого вони були виготовлені, це місцевий матеріал, який відрізняється за своєю структурою від південної частини долини річки Кучурган. Хрести вочевидь були виготовлені місцевими майстрами.

4.2 Селищні цвинтарі долини річок Великий та Малий Куяльник та басейн Хаджибейського лиману.

Цвинтар біля села Кринички.

Село Кринички адміністративно належить до Розквітівської ТГ Березовського району Одеської області. Географічно на відстані 30 км від районного центру Березівка. За мапами триверстівками [7] бачимо, що два села з назвами пов'язаними з Криничками розташовані серед численних балок.(карта) За описом земель Херсонської губернії село належало до Новопетрівської волості Одеського повіту [53]. Є свідчення про те, що село завжди було з водою й навіть в посушливі роки її вистачало. В роки дощові,

закривали зайві колодязі, що й відрізняло село Кринички від сіл степового верху, де з водою були проблеми [20]. Шар чорнозему в цьому регіоні невеликий, але достатній для зайняття сільським господарством. Свідчень про якісь промисли не знаходимо, але в селі випилювали штучний камінь [20], можливо зважаючи на це, хрести сільського кладовища мають масивні кам'яні надгробки. В тому ж описі земель губернії бачимо повідомлення про існування поштових доріг та торгівельних комунікацій з Одесою-Хаджибеєм [20]. На цих підставах можна зробити висновок, що кам'яні хрести могли бути як привозними, так й місцевого виробництва. Матеріал з якого вони виготовлені – крупної фракції. Кладовище села ми знайшли на тому ж місці, яке й зазначено на мапах триверстівках. Кладовище має сучасні поховання. Поховання кінця XIX – початку XX століття, здебільшого в південно-східній частині цвинтарю, та серед сучасних поховань. Воно знаходиться на північній околиці села поряд з магістральним шляхом Т1616. На 1887 рік обидва села налічували 296 людей [53].

Загалом кам'яних хрестів на кладовищі села Кринички близько 30. Більша частина з них це лапчасті, козацькі, відрізняються між собою невеликими деталями в формі. Кутом між раменами та основою, висотою горішньої частини, розміром та формою рамен, наявністю округлого елемента над горішньою частиною.

Лапчасті, степові хрести (Додаток К фото 2;3;4) вони значною своєю частиною увійшли в ґрунт, але видима частина все одно вражає своїми розмірами (100x80x30).

Хрести (Додаток К фото 5) корсунський, з розмірами (110x90x20). За технологією випиляний вручну, про що свідчить нерівність ліній пропилю.

Хрест лапчастий, степовий (Додаток К фото 6) має в горішній частині округлий елемент. Розміри (75x45x18). За технологією витесаний.

Комбінований прямий з лапчастим (Додаток К фото 7). Така форма основи у вигляді «лапи», раніше І. Сапожниковим не описана [46].

Лапчастий корсунський хрест (Додаток К фото 8) випиляний, з розмірами (50х50х16).

Комбінований лапчастий з прямим хрест (Додаток К фото 9), з розмірами (60х60х16), за технологією випиляний. Ідентичних хрестів 2 примірника.

Прямий хрест на медальйоні (Додаток К фото 10) з вирізьбленим на східній стороні прямим, та датою в горішній частині 190?. Також має 4 літери, які не читаються. Розміри надгробка (50х50х16).

Трилистий класичний хрест (Додаток К фото 11), повалений, орієнтовні розміри (80х50х16).

Шестикінецьний православний хрест (Додаток К фото 12) містить напис «СКОНЧАЛАСЯ 1955 ГО 30 ИЮНЯ». Хрест випиляний з розмірами (60х40х16). Цей хрест наймолодший серед виявлених кам'яних надгробків в дослідженому регіоні. Він знаходиться в північно-західній частині цвинтаря. На цьому ж цвинтарі є поховання, наприклад 1939 го року (Додаток К фото 21), пам'ятник на якому складено у вигляді піраміди із штучного черепашнику, на верхівці якого скоріш за все була радянська зірка. Бачимо, щодо початку другої половини ХХ століття, радянський атеїзм поширювався не на все населення села.

Комбінований трилистий примітивний східчастий з якорем (Додаток К фото 14). Така комбінація зустрічається вперше, як й намогильні плита на яких вони встановлювалися. В примірниках типології трилистого східчастого з якорем І. Сапожникова [46] такої комбінації не зазначено, тож бо цей новий підтип визначаємо за прийнятими принципами типологізації [46], як східчастий. Розміри хреста (75х50х16). Хрест встановлено на намогильну плиту яка складається з трьох елементів, які утворюють отвір для монтажу хреста (Додаток К фото 17). Намогильна плита складається з фундаментної основи на якій розташовано плиту прямокутної форми розміром (85х50х20), має вирізьблений рельєфний шестикінецьним трилистий хрест. (Додаток К фото 16).

Цей надгробний пам'ятник з чотирьох елементів чудово зберігся. Епітафій не містить. Загалом таких примірників 3, різної збереженості.

Східчастий хрест, із саявом, на Голгофі. (Додаток К фото 17), встановлений на такій самій намогильній з трьох елементів плити, як й попередній, але без вирізьбленого хреста на ній. Має розміри (75x50x16). На прикладі цих хрестів можна уявити повну форму ідентичних хрестів, які встановлювалися за методом вкопування, нижню частину яких, ми не бачимо.

Лапчастий корсунський (Додаток К фото 19) хрест, масивний, витесаний з розмірами (120x90x20).

Східчастий прямий (Додаток К фото 22) з вирізьбленим розширенням на кінцях. Розміри (70x40x16).

Трилистий примітивний (Додаток К фото 23) хрест з округлими кінцями, які ледь нагадують трилисті. Таких примірників три, один з них із відбитим правим раменом на східній стороні має напис 1923, під датою «У» потім втрачена літера, далі через крапки «П. О.»

Трилистий класичний, шестикінецьний (додаток К фото 25), випиляно-витесаний, з коротким проміжком між раменами, та не пропорційними розмірами (50x40x20).

Східчастий із саявом на три промені, випиляний (Додаток К фото 27), з вирізьбленим прямим з розширеними кінцями, з розмірами (60x45x16).

Таким чином на кладовищі села Кринички більшість надгробків складають лапчасті хрести. Виявлено два раніше не визначених підтипів – комбінація прямого з лапчастим та східчастого трилистого на якорі (Додаток К фото 29). Датовані три хреста 1905, 1925, 1955 роки.

Цвинтар біля села Конопляне.

Село конопляне адміністративно є центром Коноплянської ТГ Березівського району. Село знаходиться від Березівки на відстані 35 км, на лівому березі річки Великий Куяльник. Стара назва Євгеніївка. За описом

земель Херсонської губернії [53] на 1887 рік населення становило 535 людей, утворювало центр – Євгеніївська волость Тираспільського повіту, Херсонської губернії. Нами був досліджений цвинтар в північній частині сучасного села. Кладовище діюче, з сучасними похованнями та територією із старими похованнями на якій виявлено кам'яні хрести. Вцілілих хрестів разом із фрагментарно збереженими невелика кількість, близько 20 одиниць. Більша частина з них це архаїчні хрести лапчастого типу з деякими відмінностями між собою, частина з них наполовину вросла в землю. Друга група хрестів, це надгробки початку ХХ ст. Хронологічно ідентифікуються погано за відсутністю епітафій. Матеріал з якого виготовлені хрести селища Конопляне, крупної фракції. Переважна більшість хрестів – лапчасті.

Хрест лапчастий (Додаток Л фото 3) з розмірами 90х80х18).

Фрагмент нижньої частини хреста, скоріш за все лапчастого (Додаток Л фото 4), з розмірами (80х50х18) дає уявлення про те, наскільки хрести закопувалися в землю.

Прямий хрест із саявом на три промені (Додаток Л фото 5) з розмірами (60х50х16)

Лапчастий хрест (Додаток Л фото 6) з імітацією округлої горішньої частини шляхом спилювання верхніх кутів. Розміри (80х80х20).

Лапчастий хрест з напівкруглим (Додаток Л фото 7), такими ж художніми замислами як попередній, з розмірами (80х50х18).

Трилистий класичний (Додаток Л фото 8) з розмірами (50х50х20).

Прямий подвійний з вирізьбленим прямим із саявом з трьох променів (Додаток Л фото 9) з розмірами (70х50х16).

Лапчастий корсунський (Додаток Л фото 10) з розмірами (90х80х20).

Комбінований лапчастий з прямим (Додаток Л фото 11), щільно забілений, має сліди напису. Розміри (90х80х18).

Східчастий латинський із саявом на 4 промені (Додаток Л фото 12), з вирізьбленим латинським. Розміри (80х40х16).

Прямий із сьйвом на 4 промені (додаток Л фото 13) з розмірами (60х50х16).

Лапчастий (Додаток Л фото 14) з розмірами (110х90х20).

Кам'яна основа, можливо під хрест (Додаток Л фото 2). Виявлено 2 таких примірники на вході до старої частини цвинтаря, з вирізьбленим із східної сторони прямим з короткими раменами по центру хрестиком. Розміри (40х20х20).

Цвинтар біля села Прохорове

Прохорове - село Іванівської селищної громади Березівського району Одеської області. Географічно знаходиться на північ від обласного центру Одеса на відстані 68 км, від районного центру Березівка на відстані 40 км на північний схід. Село розташовано на правому березі річки Великий Куяльник. Стара назва на мапах триверстівках (мапи) та за списками [53] 1887 року Кусаково (Курсанове) підпорядковано Євгеніївській волості Тираспільського повіту, мало населення 173 людей. Цвинтар села знаходиться в його північно-західній околиці. Цвинтар займає площу за периметром 480 м, 175 метрів з якої, це старі поховання відмічені невеликою кількістю надгробків з каменю черепашника. Степ серед якого розмістився цвинтар вкритий ковилою. Вцілілих надгробків шість. Серед них:

Стела (Додаток М фото 3), з двох сторін має вузькі пропили, які в свою чергу утворюють форму лапчастого степового хреста. Із західної сторони (Додаток М фото 4) вирізьблено латинський хрест, із східної дата 1881. Розмір (90х80х20).

Стела (Додаток М фото 8) має вирізьблений із східної сторони прямий хрест, під ним дату 1871, причому «7» в дзеркальному відображенні. Розміри стели (90х80х20).

Хрест (Додаток М фото 6) масивний трилистий хрест на якорі. Розміри (70х95х20). Хрест (додаток М Фото 5) лапчастий з прямими раменами з

розмірами по раменам 60 см та заввишки 80 см, глибина хреста 20 см. Хрест (Додаток М Фото 2) розповсюджений прямий хрест із саявом з п'яти променів, чітко вирізьблений, гарно збережений, має основу. Розміри по висоті 70 см та ширина 5- см, глибиною 15 см.

Цвинтар біля села Білка.

Білка - село Іванівської ТГ Березівського району Одеської області. Географічно село знаходиться на правому березі долини річки Малий Куяльник безпосередньо в місці впадіння її у Хаджибейський лиман, (Додаток Н фото 1) на відстані 5 км від Іванівки, та 50 км від Одеси. Центр села знаходиться на висоті 3 м над рівнем моря. На кінець XIX століття село утворювало центр Більчанської волості Одеського повіту Херсонської губернії [53] з населенням 344 особи. Діючий цвинтар розташований в північній частині села безпосередньо на березі пересихаючої річки, що безпосередньо впливає на буйну рослинність, яка сховала надгробки значної частини цвинтаря.

Старі поховання з кам'яними надгробками кінця XIX – початку XX століття сконцентровані в південно-західному куті прямокутника розміром по периметру 410 метрів, (Додаток Н фото 1) приблизно це третина площі всього цвинтаря. Ми нарахували близько 60 кам'яних хрестів у тому числі фрагментарно збережених.

Переважну більшість серед всіх форм, у кількості 25 одиниць складає група хрестів із саявом відкидаючи ті, що ідентичні, ми виокремили 14 надгробків, які слід описати.

Найдавніше датування читаємо на хресті (Додаток Н фото 28) 1875 рік. Скоріш за все його потрібно віднести до типу комбінованих за типологією І. Сапожникова [46]. Цей хрест складається з трилистого примітивного, з чотирипроменевим саявом, на східчастій Голгофі. Він доволі масивний (95х65х18). Трилист також умовний, елемент який його символізує це майже

завершені 3 круги, впритул посаджені на стовбур хреста. Такий тип зустрічається вперше, в двох примірниках на цвинтарі села Білка.

Хрест (Додаток Н фото 12) також комбінований – прямий із саявом на якорі. Нажаль основа вросла в землю й не простежується. Розміри (80x55x18).

Прямий хрест на медальйоні з якорем (Додаток Н фото 11) з розмірами (90x65x18).

Прямий хрест з якорем (Додаток Н фото 13) врослим в землю, з розмірами (70x60x18). Має нерозбірливий напис.

Прямий на квадраті (Додаток Н фото 14) шестикінецьний, друге рамено звужено. Є напис, нерозбірливий. Розміри хреста (80x40x16). Хрести (Додаток Н фото 11;12;13;14) схожі між собою за однією рукою майстра.

Лапчастий корсунський комбінований з прямим (Додаток Н фото 9) з розмірами (90x70x18).

Східчастий прямий хрест (Додаток Н фото 10) з розмірами (90x70x18).

Стела з напівкруглою горішньою частиною (Додаток Н фото 8) з вирізьбленим рельєфним обрамленням та прямим трилистим примітивним хрестом. Під раменами вирізьблено по одному рельєфному корсунському хресту. Розміри стели (90x90x18).

Стела (Додаток Н фото 3) з вирізьбленим рельєфним обрамленням та рельєфним прямим примітивним трилистим. Розміри стели (100x90x20).

Стела (Додаток Н фото 5) ідентична попередньо описаній з меншими розмірами (80x70x18).

Трилистий примітивний хрест (Додаток Н фото 2), з розмірами 950x30x16).

Шестикінецьний примітивний трилистий (Додаток н фото 6), з розмірами (90x65x20).

Трилистий класичний (Додаток Н фото 7) з розмірами (80x60x20). Трилистий примітивний на довгому стовбурі (Додаток Н фото 25). Розміри

хреста (200x100x20). Ліве рамено хреста відбито, написів не містить. Хрест знаходиться на невеличкому кургані в південно-східній частині цвинтарю.

Трилистий примітивний (Додаток Н фото 26) має розміри (40x30x16).

Лапчастих хрестів на цвинтарі всього 5. Окрім (Додаток Н фото 9), Лапчастий хрест (Додаток н фото 29), з розмірами (80x40x20) врослий в землю.

Лапчастий хрест (Додаток Н фото 33) з косими раменами, грубо витесаний. Розміри (50x60x20). Таких примірників 2.

Комбінований східчастий з корсунським (Додаток Н фото 32) з розмірами (120x85x20).

Прямий із саявом (Додаток Н фото 4), з вирізьбленим прямим. Розміри (60x60x16).

Прямий на медальйоні (Додаток Н фото 17), сегменти медальйона прорізані на 4 промені. Розміри хреста (60x50x16).

Прямий хрест (Додаток Н фото 18) з округлими кінцями з чітко вирізьбленими на 4 промені саявом. Розміри (40x60x16).

Прямий хрест (Додаток Н фото 19), також з округлими кінцями, саяво на 3 промені. Розміри (60x50x16).

Прямий, класичний грецький хрест (Додаток н фото 20) із саявом 5 променів, на якорі. Розміри (90x70x18). Має напис: «Здесь упокоевается раб божий Матвей....», далі напис затерто. Дати немає.

Східчастий прямий із саявом (Додаток н фото 21) з вирізьбленим православним та датою 1905. Розміри (80x40x16).

Прямий, класичний грецький (Додаток н фото 22) із саявом на 5 променів з розмірами (50x50x16) встановлений в отвір плити з розмірами (20x160x80).

Латинський прямий із саявом на якорі (Додаток Н фото 23;24) з розмірами (100x50x18), також було встановлено в отвір плити. Повалений. Плита східчаста (20x160x80). На цвинтарі на вище згаданому кургані є ще один аналогічний хрест, без плити.

Два кам'яних надгробки (Додаток Н фото 15;16) у вигляді стели з прямими хрестами із саявом на 5 променів, встановлені на східчастій плиті. Хрести відбиті. Складали розмір (110x50x16). Хрести (50x50x16). Стела має однакову за змістом напис, чіткий, але невизначеною мовою. На одному надгробку напис 1905 р..

Прямий із променями хрест (Додаток Н фото 30). З розмірами (80x40x16).

Зубчастий або круглий хрест, з вирізьбленим православним (додаток Н фото 31) погано збережений в діаметрі 60 см.

Аналогічний, краще збережений зубчастий (Мал.13,27), в діаметрі 60 см. Хрести вросли в землю, дослідити основу не вдалося.

Загалом на цвинтарі переважають хрести із саявом Датованих 2, це 1875 та 1905.

Цвинтар біля села Шеметове.

На сучасній мапі Одеської області існує два села з однаковою назвою – Шеметове. Вони розташовані на відстані 8 км одне від одного. Одне знаходиться в адміністративних мажах Роздільнянської ТГ на автошляху Т1618. Друге, безпосередньо на правому березі Хаджибейського лиману, адміністративно належить до Іванівської ТГ Березівського району. Цвинтар який ми досліджували, належить саме другому Шеметове, (Додаток О фото 1) яке за мапами триверстівками [6]позначено як «Шиміютовка». За списками населених міст Херсонської губернії входило до складу Одеського повіту Бельчанської волості [53] На 1887 рік мало населення 331 особу.

Кладовище села прямокутником витягнуто по лінії Південь-Захід на Північ-Схід, на відстані 400 метрів від західної околиці села, на середній терасі крутого схилу лиману. Висота над рівнем моря 40 м, верхня тераса 80 метрів. Навколо села є вихід із схилів берега шарів каменю черепашнику. Кар'єри які розроблялися ще в 90-х роках ХХ століття знаходяться на відстані 10 км. Цвинтар має 344 метри по периметру (Додаток О фото 1), площа на якій

сконцентровано більшість кам'яних надгробків, 188 метрів по периметру. Частково старі надгробки розташовані й серед сучасних поховань. Огорожа цвинтарю зроблена з рваного каменю черепашнику складених на «суху», серед якого зустрічаються фрагменти надгробків навіть ті які мають літери.

Загалом на кладовищі виявлено близько 70 кам'яних надгробків різних типів. Більшість з них, близько 30, це кам'яні стели в вирізьбленими хрестами. Матеріал виготовлення ми ідентифікуємо як камінь черепашник «дикун».

Стела (90x75x16) з рельєфним лапчастим хрестом на все тло плити (Додаток О фото 2), грубо витесана, товщина стели не однакова.

Більш рівні форми (80x70x20) стели (Додаток О фото 3) з вирізьбленим прямим розширеним хрестом в центрі.

Стела (Додаток о фото 4) з розмірами (55x45x15) з рельєфним лапчастим хрестом по всьому тлу стели, праве рамено котрого втрачено часом.

Стела (Додаток о фото 5) із зрізаними верхніми кутами (35x45x15) з рельєфним лапчастим хрестом рамена котрого та горішня частина закінчуються в зріз плити. Стела (Додаток о фото 6) з рельєфним обрамленням та рельєфним лапчастим хрестом (60x60x20), з нерівними краями.

Стела (Додаток о фото 7) з рельєфним по всьому тлу плити трилистим хрестом (60x80x25).

Стела (Додаток О фото 8) з рельєфним лапчастим хрестом (80x70x15). Маленька стела виготовлена з каменю нерівної прямокутної форми (Додаток О фото 9) з вирізьбленим прямим розширеним хрестом (45x50x20).

Комбінований прямий хрест із саявом (Додаток О фото 10) із скісним другим раменом встановлений на могильній двоступеневій плиті (15x150x60), елементи саява чотирьох променеві розташовані тільки в верхніх секторах. Ліве рамено скісного перехрестя зламано. Розміри хреста (65x50x16). Надгробна трьох ступенева плита (20x120x60) збереженою тільки нмжньою основою хреста у вигляді місяця рогами до гори (Додаток О фото 11).

Стела (Додаток О фото 12) з вирізьбленим прямим розширеним хрестом, частково ушкоджена по лівому краю (70х60х20). Стела (Додаток О фото 13) з рельєфним обрамленням та восьмикінечним комбінованим хрестом у вигляді «древа життя» (110х60х18). Верхні кути стели зрізані, верхня частина обрамлення ушкоджена. Стела з таким хрестом у вигляді древа життя зустрічається вперше.

Стела (Додаток О фото 14) з наверхієм в яке розміщено горішню частину рельєфного трилистого хреста, рамена хреста пошкоджені. (50х60х16). Стела (Додаток О фото 15) з рельєфним, широким обрамленням та рельєфним трилистим хрестом (80х70х20). По обрамленню є напис, читаються окремі літери, дата 1865 рік. Стела (Додаток о фото 16) з вирізьбленим розширеним хрестом (60х50х18).

Стела (Додаток о фото 17) прямокутної форми (90х60х16) з рельєфним трилистим хрестом, який спирається на нижнє обрамлення, яке могло слугувати місцем для напису.

Стела (Додаток О фото 18), звужена прямокутна плита (100х60х20), з вирізьбленим лапчастим хрестом, який від перехрестя спирається на два копія, перехрещеними ще одним раменом. Під верхніми раменами вирізьблено по одному грецькому хресту.

Стела (додаток О фото 23), вирізьблений на нерівній, пошкодженій у верхній частині плиті (90х60х20), вирізьблено прямий хрест з розширенням, від нижніх кутів рамен два копія. Дата «1856» вирізьблена в правому куті, перегорнута до гори дриги. (Додаток О фото 24), це дає підстави вважати, що й сам хрест перегорнутий, тоді він повинен мати вигляд, як на стелі (Додаток О фото 52), плита якої з нерівними краями з вирізьбленим хрестом х перехрестями рамен та горішньої частини з копіями (90х50х16).

Стела (додаток О фото 25) з округленням горішньої частини має менші розміри (60х45х16) з вирізьбленим трилистим хрестом.

Стела (Додаток О фото 26) з хвилястою горішньою частиною та вирізьбленим трилистим хрестом (50x50x16).

Стела (Додаток о фото 43) похилена майже до землі з рельєфним трилистим хрестом, та 4-строчним написом. Розбірливо тільки 18?? Та «года». Стела щільно забілена. Розміри (100x60x20).

Стела (Додаток О фото 44) чіткі прямокутні грані з рельєфним трилистим хрестом, який спирається також на рельєфну рамку, можливо для напису, але 2-строчний напис в горішній частині та на раменах, щільно забілений, нерозбірливо. (100x50x16).

Стела (додаток О фото 51) також щільно забілена, реставрована, грецький хрест накреслено, напис не читається, завершує групу надгробків у вигляді стели на кладовище села Шеметове.

Лапчастий хрест (Додаток О фото 19) з горішньою частиною у вигляді ластівкового хвоста, з пропилами по раменах не на всю товщину каменю, та прорізними також раменами. До рамен хрест вріс в землю (60x50x20). Лапчастий хрест (Мал.14,20) можна також описати, як стелу перехрещену андріївським хрестом (50x45x20), в горішній частині грецький вирізьблено хрест. Лапчастий хрест на ніжці (Додаток О фото 21) має 5-строчний напис глибоко вирізьблений на східній частині, «1868/ГОДА/АНМ?/МАРН/?» Розміри (90x60x20).

Хрест із саявом 6-променів, встановлений на плиті (Додаток О фото 22) 3-х ступенів розмірами (20x150x60), хрест прямий з вирізьбленим грецьким (50x50x16).

Прямий восьмикінечний хрест (Додаток О фото 27) з нижнім перехрестям у вигляді місяця рогами до гори, праве рамено середнього перехрестя зламане. На хресті 5-строчний напис, забілений, погано читаємо, дата 1880. Розміри (105x70x20).

Патріарші хрести (Додаток О 28;39;41;50) однакові між собою. Хрести вросли в землю майже до других рамен. На (додаток о фото 41) бачимо ще одне

перехрестя у вигляді місяця рогами до гори, це дає нам підстави вважати ці хрести восьмикінечними. Тільки на двох є напис. З 12 строк, (Додаток о фото 41) читається лише дві «..ПОКОИТЦА ПРАХ» Дата 1885 рік. Та (Додаток О фото 50) читається рік 1887. Розміри хрестів (110x70x20).

Два хреста, лапчастий та грецький (додаток о фото 29) невеликі за розміром (50x50x20)

Лапчастий хрест, більш виглядає, як корсунський з грубо витесаної плити (Додаток О фото 30), розміром (50x50x18).

Три класичних лапчастих хреста (Додаток О фото 31;32;33) написів не мають, розміри (80x60x20).

Трилистий, східчастий на 3-ступеневій Голгофі (додаток О фото 34) має 4-строчний напис. Матеріал з якого він виготовлено пористий, напис не читається, за розмірами (65x50x20).

Прямий із саявом з 6 променів (додаток О фото 35) з розмірами (50x50x18).

Прямий із саявом на 4 промені, з більш широкими стовбуром та раменами (30 см) (Додаток О фото 36) з загальними розмірами (60x60x18).

Прямий хрест (Додаток О фото37) з перехрещеними раменами та нижнім кінцем, верхнє рамено не має перехрещення, на якорі та на двоступеневій Голгофі. За типологією І. Сапожникова [46] перехрещений, східчастий на якорі, але саме ця комбінація раніше не зустрічалася. (100x50x20).

Прямий із саявом з п'яти променів (Додаток О фото 40), на округлій Голгофі, розміри стовбура та рамен зменшені (15см), накресленим хрестом на східному боці, загальний розмір (80x55x16).

Простий трилистий (Додаток О фото 42) хрест без ніжки на розширеній Голгофі. (55x75x20).

Прямий із саявом (Додаток О фото 45) із 10 променів, з вирізьбленим грецьким хрестом, без ніжки, впритул встановлений на прямокутну основу. Розміри (60x60x20).

Трилистий (Додаток О фото 46) на короткій ніжці, закінчується прямокутною Голгофою. Має 7-строчний напис: «ПО/ХОВ/1885/РОДИ.../.../.../...» (50x40x18)

Прямий із зменшеним в діаметрі 5 променевим саявом (Мал.14,47) з місяцем рогами до гори, без напису (75x55x18).

Прямий із саявом (додаток о фото 48) із чотирьох променів, ніжка закінчується двоступеневою Голгофою, встановлено на плиті (20x150x60), має напис з якого ледь читається дата 1891. Розміри хреста (80x55x18).

Прямий із саявом на п'ять променів (додаток О фото 49) з вирізьбленим розширеним хрестом, основа вросла в землю. (60x50x16).

По аналогії з (Додаток О фото 55) де у трилистого хреста простежується третє перехрещення вважаємо, що хрест (Додаток О фото 54), який вріс в землю по другі, перехрещені рамена, вважаємо, що ці хрести восьмикінечні. Трилистя більш чітко простежуються на другому хресті й техніка його обробки здається більш чіткою.

Майже всі хрести й стели кладовища села Шеметове забілені, територія доглядається громадою, але це не може зупинити руйнування часом.

Більшість надгробків представлена групою намогильних стел, на другому місці по поширенню, хрести лапчасті. Менша кількість припадає на хрести із саявом та патріаршій. Менш розповсюджені хрести трилисті. Найстарше датування це стела з датою 1856, наймолодший хрест 1891 рр.

Цвинтар біля села Магдалинка.

На сучасних мапах такої назви не існує. На мапах трьохверстівках (мапи), на лівому березі Хаджибейського лиману, в його верхів'ях на той час, на високому схилі вище села Маринівка знаходимо хутір із назвою Магдалинка. Обстежуючи правий берег Хаджибейського лиману за допомогою застосунка GOOGLE Планета Земля, вище села Маринівка, (Додаток П фото 1) за координатами 46°47'48''N 30°30'29''E знаходимо невелику групу забудівель в

межах одного господарства на площі з периметром 200 метрів. За списками населених міст станом на 1887 рік [53] хутір з назвою Магдалинка адміністративно входив до складу Петрівської волості, Ананьєвського повіту Херсонської губернії з населенням 71 особи [53]. Сьогодні це територія Усатівської ТГ Одеського району.

Кладовище яке було нами досліджено на цьому місці, не має чітких геометричних форм та знаходиться безпосередньо, впритул (Додаток П фото 2) північно-східною частиною до забудівель, південно-західною частиною до яру, та західною частиною до схилистого берегу лиману. Загалом територія з похованнями із кам'яними надгробками по периметру займає приблизно 190 метри (Додаток П фото 1) До кладовища ми дісталися з води, тому мали можливість вочевидь спостерігати загрозливу для цвинтаря картину сповзання берега в води лиману (додаток П фото 3). Із слів місцевих, коли бувають сходи ґрунту, то можна спостерігати залишки людського кістяку, а також людей які приїжджають копати берег з води.

Загалом на кладовищі ми дослідили більше 50 кам'яних надгробків, які майже порівну розподіляються на хрести трилисті та хрести із саявом з деякими відмінностями між собою. Близькість до води не сприяє збереженню каменю черепашнику, хрести щільно поросли мохом, знешкодивши й так не численні написи.

Прямий хрест із саявом (Додаток П фото 4) спирається на велику, 40 см , для своїх розмірів Голгофу. Чотирипроменеве саяво сягає половини рамен. (85x50x20)

Прямий хрест із саявом з 4 променями (додаток П фото 5) з короткою ніжкою на прямокутній Голгофі. (55x40x15).

Прямий хрест із чотирипроменевим саявом (Додаток П фото 6), без ніжки, безпосередньо розташований на основі. На західній стороні хреста вирізьблено по три промені та «московський» хрест із скісним перехрестям. (55x50x16).

Прямий хрест з трипроменевим саявом на половину рамена (Додаток П фото 7), із слабо вирізьбленим прямим розширеним хрестом, та голгофою. (60x50x28)

Прямий хрест з трипроменевим саявом на пів рамена (додаток П фото 7), без ніжки, з вирізьбленим грецьким хрестом та написом на Голгофі «ИКК». До хреста приставлено штучний камінь з датою 1947. (100x50x18)

Прямий хрест (додаток П фото 9) із п'яти променевим саявом, яке вирізьблено з обох сторін, на 2/3 рамена, на короткій ніжці спирається на якір. (80x60x18).

Стела з округлою горішньою частиною (додаток П фото 10), з вирізьбленим з рельєфом, подвійним православним хрестом із скісним раменом на західній стороні. (90x60x18)

Стела з рельєфним обрамленням та рельєфним трилистим хрестом та скісним нижнім перехрестям (Додаток П фото 11). Зображення хрест також розміщено на західній стороні стели. (100x60x18).

Хрест вписаний в колоподібне саяво (Додаток П фото 12), з вирізаним наскрізь секторами кола, розширеною ніжкою, яка спирається на місяць рогами догори, зламаний в основі. (65x60x16).

Лапчастий козацький хрест на довгій ніжці (додаток П фото 13;14;15) встановлено в центрі цвинтарю, на лінії яка умовно розділяє частину цвинтаря з надгробками більш ранніми, розташованими ближче до берегу від надгробків розташованих ближче до житлових забудівель, ймовірно більш пізніх. Хрест виглядає масивно на відміну від інших надгробків (135x80x20). Цей хрест єдиний на всьому цвинтарі за яким постійно наглядають, він щільно забілений з західної сторони (Додаток П фото 13), але на раменах є літери ймовірно ІС ХС, менш із східної (Додаток П фото 14), на якій також мається напис як мінімум з 5 строк. Матеріал з якого виготовлено хрест міцний, це так званий камінь дикун. Напис зроблено ледь помітно, читаються окремі літери 1. _____ СТ 2.

__ХР__ С 3. Х(К)?РЕСТ 4. __1838 ?. Ймовірно, що це хрест Пам'яті, загальний для всього цвинтаря.

Наступна група надгробків на цьому цвинтарі це в більшості трилисті та чотирилисті хрести, які ми вперше зустрічаємо на обстежених кладовищах, витесано грубо, іноді з порушенням симетрії.

Хрест комбінований трилистий з лапчастим нижнім перехрестям (Додаток П фото 15), на Голгофі. Витесаний грубо, масивний (150x80x30). З 8-строчним написом на східній стороні, читаються лише окремі літери, читаються нижні дві на Голгофі «__1856 года__28числа».

Трилистий хрест на Голгофі, з розширеною горішньою частиною (Додаток П фото 16), також грубо витесаний (не випиляний), з 7-строчним написом на східній стороні. Напис зарослий мохом, читаються окремі літери. (120x80x30)

Уламок надгробка (Додаток П фото 17), зберіглася нижня частина з 3-строчним написом та датою 1888.

Трилистий на Голгофі хрест (Додаток П фото 18), західна сторона якого розкреслена так, що утворює чотирилист на кожному рамені. Загалом хрест виглядає як розпукла квітка. Розміри (100x85x20)

Трилистий шестикінецьний хрест (Додаток П фото 19), розміри (95x60x20). Таких хрестів на цвинтарі виявлено три одиниці.

Комбінований (Додаток П фото 20) прямий шестикінецьний трилистий хрест з прямим, перехрещеними нижніми раменами. Верхнє праве рамено втрачено, написів немає. Розміри (90x60x20).

Парне поховання з бутонними хрестами вигляд із східної сторони (Додаток п фото 21) та вигляд із західної сторони (Додаток П фото 22) чотирилистий рельєфний на голгофі. Такий комбінований хрест трилистий з рельєфним чотирилистим, ми виявили вперше серед всіх обстежених хрестів в дослідженому регіоні. Розміри цих хрестів (100x80x20).

Стела з округлою горішньою частиною (Додаток П фото 23) рельєфним обрамленням та рельєфним латинським хрестом із променями в верхніх кутах рамена та рельєфними грецькими хрестами в нижніх. Рельєфне зображення нанесене на західній стороні стели. Розміри (80х60х18)

Стела (Додаток П фото 24) з прямими верхніми кутами та округлою горішньою частиною, рельєфним обрамленням та рельєфним грецьким хрестом на західній стороні стели. Розміри (90х55х18).

Латинський хрест на Голгофі з п'яти променевим саявом. (Додаток П фото 25), розміри (90х60х28)с

Прямий подвійний з рельєфним хрест, з кульками в верхніх кутах рамен на голгофі.

Прямий хрест із вирізьбленим прямим (Додаток п фото 27) із трипроменевим саявом на пів рамена, з місяцем. (80х60х16).

Чотирикінцевий хрест із круглим в центрі, з вирізьбленим грецьким, вписаний в сонячне коло. Сектори рамена вирізані наскрізь. (Додаток П фото 28) розміри (40х40х16)

Підсумовуючи різноманіття кам'яних надгробків на кладовищі села Магдалинка можемо впевнено стверджувати, що нами винайдено підтип такого флореального хреста, як чотирилистний. По друге, цвинтар умовно поділено на дві частини. Територія ближча до лиману містить хрести геометризаних форм, інша – флореальних форм, серед яких й винайдено чотирилистні хрести.

Цвинтар біля села Богнатове.

Територіально входить до складу Єреміївської ТГ, Роздільнянського району. Географічно розташовано на березі Хаджибейського лиману (Додаток Р фото 1). На 1856 рік мало назву село Погонатівка, знаходилося у власності поміщиків Погонатових й Симиновичів 1-го стану Одеського повіту, мало 24 подвір'я. [39] Станом на 1887 рік населення Богнатівки складало 117 людей. [53]? на цей час село входило адміністративно до Бельчанської волості

Одеського повіту. На мапах триверстівках [7] позначено як село Богнатівка. Вище по лиману знаходиться село Антонівка. Кладовище яке ми обстежували знаходиться географічно між цими селами. (Антонівка нині не існує, на її місці в 90-х роках побудовано дачний кооператив). Кладовище яке ми досліджували умовно розташовано на площі з периметром 190 метрів, на відстані 300 метрів від села та дачного кооперативу. (Додаток Р фото 1). Сучасних поховань не містить. Група архаїчних в основному кам'яних надгробків сконцентрована в східній частині кладовища. Хрести цього кладовища популярні в мережі, що не вплинуло на збереженість намогильних пам'яток. При обстеженні ми виявили сліди вандальських розкопок. На кладовищі зберіглося не більш 15 надгробків у вигляді стел та хрестів в тому числі фрагментарно збережених та повалених (викопаних). Матеріал з якого виготовлялися місцеві хрести крупної фракції, доволі крихкий. (Додаток р фото 2).

Зберіглося три стели, дві з яких реставровані небайдужими активістами (Додаток Р фото 12;13).

Стела (Додаток Р фото 5) з округлою горішньою частиною, рельєфним обрамленням та рельєфним шестикінецьним простим трилистим хрестом. Зображення хреста розташоване на західній стороні стели. Розміри (130x70x20).

Стела (додаток Р фото 12) ідентична стелі (додаток Р фото 5) з рахунком реставрації.

Стела (додаток Р фото 13) з рельєфним простим трилистим на Голгофі хрестом, стела пошкоджена, реставрована. Розміри (75x60x30). Зображення хреста на західній стороні стели.

Латинський прямий (додаток Р фото 2), розміри (80x60x30).

Подвійний латинський з вирізьбленим на медальйоні із звуженою основою. (Додаток Р фото 4). Різьблення на східній стороні хреста. Розмирами (80x60x20).

Лапчастий з прямим, грубо вирубаний, реставрований. (Додаток Р фото 6). Розміри (70x45x30).

Латинський прямий. За технологією виготовлення пиляний. (Додаток Р фото 7). Розміри (80х60х20).

Козацький лапчастий степовий (Додаток Р фото 8) Розміри (110х65х30).

Грецький на Голгофі (Додаток Р фото 9), з розмірами (95х80х30).

Латинський повалений (викопаний?) (Додаток Р фото 10). Розміри хреста (120х60х20).

Фрагменти (додаток Р фото 14;15;16) Це плита з тризубом, графіті (новоділ?), (40х25х10), піднятий фрагмент основи, надгробна плита, відповідно. Переміщені й незрозумілої форми. Важко ідентифікувати.

Висновки що до дослідження долин річок Великий та Малий Куяльник а також басейна Хаджибейського лиману. Показово по перше, що переважна більшість кладовищ цієї локації відмічена великою кількістю кам'яних надгробків, більшість з яких це архаїчні стели та лапчасті хрести. Серед унікальних знахідок це стела з вирізьбленим рельєфним Древом Життя на цвинтарі села Шеметове та прямі хрести комбінованого типу встановлені на надгробних плитах села Кринички та кам'яний хрест датований 1956 роком на тому ж цвинтарі. Серед винайдених хрестів за кількістю ця локація переважає над іншими.

4.3 Селищні цвинтарі долини річки Тилігул та басейну Тилігульського лиману.

Цвинтар села Ісаєво.

Ісаєве - село Андрієво-Іванівської ТГ у Березівському районі Одеської області, на відстані 40 км від районного центру. Станом на 1856 рік село у власності майорши Ісаєвій, у 2-му стані Бобринецького повіту мало 45 дворів. [39]Станом на 1887 рік село в Лисогорській волості Єлісаветградського повіту мало населення 324 особи [53]. Розташоване безпосередньо на правому березі

річки Тилігул. Кладовище, яке ми обстежували знаходиться в південній частині села, займає територію за периметром в 400 метрів. Цвинтар діючий, половина його території (Додаток С фото 1) закинута, заросла чагарником, це територія старих поховань. Незважаючи на те, що село було засноване задовго до 1856 року, надгробків майже не зберіглося. Нам вдалося розшукати серед трави лише один кам'яний хрест.

Класичний трилистий, (додаток С фото 2) майже по рамена врослий в землю. Розміри (80х50х20)

Цвинтар біля сіл Богданівка, Веселе.

Це сучасні назви сіл, які розташовані в Березівському районі на відстані 37 км від районного центру. (Додаток Т фото 1) На картах триверствках позначені села Зверівка (Богданівка), та Веніамінівка (Веселе суч.). (додаток Т фото 3)

В списку населених міст Єлісаветградського повіту містяться 6 волостей до складу яких входять села з назвою Богданівка. Жодного Веніамінівка. За даними 1856 року [39] одна Зверевка поміщика Адабаша на 36 подвір'їв.

Цвинтар який ми обстежили знаходиться на лівому, схилістому березі річки Тилігул на висоті 41 м над рівнем моря, та відмежовано ровом від сучасного цвинтаря. (Додаток Т фото 2) (47°25'33'', 30°32'59'') Випадково знайдено завдяки двом металевим хрестам другої половини ХХ століття, які ми побачили над вкритим ковилою пагорбі. На всій території старих поховань яка по периметру займає площу в 200 м, (Додаток Т фото 1) знайдено всього три кам'яних хреста.

Пошкоджений часом, комбінований трилистий з лапчастим, з округлою горішньою частиною. На західній стороні 2-строчний напис – 1874, ім'я похованого не читається, літера «7» в дзеркальному відображенні. Розміри (60х?х18).

Прямий із сяйвом з перехрещеними раменами (зламаний) (Додаток Т фото 5). Розміри (40х60х15).

Прямий із трипроменевим сяйвом (Додаток Т фото 6). Розміри (50х50х15), на східній стороні напис, затертий, не читаємо.

Зламаний лапчастий (Додаток Т фото 7) Розміри (50х50х20).

Цвинтар біля села Стрюкове.

Село Стрюкове (Стрюківська селищна громада) Березівського району. Знаходиться в 35 км від районного центру. На мапах триверстівках позначено як Ананьєвка, Струково (Мартиновських) [7] (Додаток У фото 2). За списками населених міст [53] сіл з назвами Стрюкове та Ананіївка не містється, ми вважаємо, що це село Мартинівка Серезлівської волості, Єлісаветградського повіту [39], яке на 1887 рік населяло 344 особи. Село розташоване по обох берегах річки Тилігул (Додаток У фото 1). Цвинтар за північно-східною околицею на відстані 500 метрів від сучасних житлових забудівель. Обнесено парканом, серед сучасних поховань невеличкі пусті ділянки з нечисленними кам'яними надгробками, у кількості шести одиниць.

Прямий восьмикінечний хрест (Додаток У фото 3), випиляний, не має написів, вперше зустрічається така форма восьмикінечного хреста. Розміри (50х50х16).

Лапчастий, витесано-випиляний (Додаток У фото 4), розміри (50х55х16) з написом ізсхідної сторони: ИЗДЕСЬ/ПОЯІВА?/____? Ім'я похованого не читаємо, четверта (?) строка вросла в землю, літера «Ч» в другій, в дзеркальному відображенні.

Прямий із сяйвом, без напису та дати (Додаток У фото 5), сяйво на 4 промені, розміри (45х50х16), по рамена врослий в землю.

Лапчасті (Додаток У фото 6;7;8), за технологією випиляний, врослі в землю з розмірами (50х48х16).

Цвинтар села Заводівка.

Сучасне село Заводівка, Раухівської ТГ, Березівського району знаходиться на відстані 8 км від районного центра на березі річки Тилігул.

Село засновано наприкінці ХУІІІ століття. [24.С.280]. Станом на 1856 рік [39.С.30] воно мало 6 подвір'їв та належало ротмістру Чечелю. Входило до складу Бобринецького повіту. Станом на 1887 рік [53] село мешкало 147 осіб, входило до складу Антонівської волості Єлісаветградського повіту.

Цвинтар з сучасними похованнями знаходиться в південно-східній частині села. Не містить окремої території із старими похованнями (додаток Ф фото 2). Кам'яні хрести, які ми виявили, містяться серед сучасних поховань здебільшого в центрі кладовища. Загалом ми виявили та обстежили більше 50 кам'яних хрестів. В основному це козацькі хрести різних підтипів (за Сапожниковим).

Козацький лапчастий хрест (Додаток Ф фото 3) із зламаним краєм горішньої частини та з верхівкою. Краї рамен витесані. Розміри (80х60х18), в нижній частині 2-строчний напис НИФО/РЬСК??. Більше двох десятків таких хрестів на кладовищі. Відрізняються:

(Додаток Ф фото 5) наявністю верхівки (на нашу думку символізує корону), та без неї

(Додаток Ф фото 4). Інша відмінність, це наявність подвійного хреста

(Додаток Ф фото 15), який повністю повторює контури випиляного. Мала кількість хрестів має написи, вони не розбірливі.

Більш менш чітко читаємо дату на хресті (Додаток Ф фото 21) 1888, літери «ІНЦІ» та «ІС ХС», також на хресті по центру вирізьблений латинський хрест. Розміри (80Х60х18).

Ще однією відмінною деталлю на хрестах цього типу, це східчаста верхівка. (Додаток Ф фото 20) Наявність цього елемента І. Сапожников досліджував на хрестах, який позначив як типу лапчасті розширені. В нашому випадку це класичний лапчастий степовий. Також має розміри (110х85х18) та

напис «ІНЦІ» «ІС ХС» на раменах й графіті у вигляді православного шестикінечного з перехрещеним хрестом.

Трилистий класичний на якорі (Додаток Ф фото 4) з вирізьбленим православним шестикінечним перехрещеним так, що кожний кінець утворює грецький хрест. Розміри (75x70x16).

Прямий з округлими раменами та верхівкою (Додаток Ф фото 9), розміри (60x50x16).

Перехрещений з лапчастим на якорі (додаток Ф фото 10) з відбитими раменами, розміри (85x70x16), містить напис «ЯРИЙ! Та 1917.

Латинський хрест з округлим (трилистий примітивний) (Додаток Ф фото 12), розміри (85x50x16).

Прямий перехрещений на якорі з відбитими раменами (Додаток Ф фото 13) з розмірами (60x?x16).

Масивний лапчастий з латинським на Голгофі (Додаток Ф фото 14) з розмірами (125x105x20). Містить напис 5-строчний, затертий.

Подвійний (Додаток Ф фото 15), з рельєфним вирізьбленим, прямий з лапчастим, з виступом на горішній частині, має 6-строчний напис, нерозбірливий, читаємо слово «ГРОБ» Розміри (110x70x18).

Комбінований прямий (Додаток Ф фото 19) з трилистим на квадраті, на Голгофі. Розміри (70x60x16).

Шестикінечний з косим православний (Додаток Ф фото 18) з розмірами (110x70x16).

Аналогічний вже описаний, але відрізняється розмірами (140x70x20) лапчастий. (Додаток Ф фото 16), він демонструє ромбовидну ніжку, яка притаманна більшості хрестів цього кладовища. В нижній частині хреста є відбиток таблички, можливо мідної, яка колись була встановлена.

Лапчастий курсунський (Додаток Ф фото 7) хрест з розмірами (110x90x20) містить напис «ОВДЕ/ПОЧИВА-СРПСКИ-ВОІНЕ/МИЛОШ-БІЕЛИК/РОК 1895/УМРО 1917.» над написом вирізьблено прямий невеличкий

хрест з вирізьбленими також символами по кутам рамен (Додаток Ф фото 8), матеріал з якого вироблено хрест не схожий до каменю черепашнику.

Інших відомостей про це поховання ми не знайшли, дата встановлення хреста не відома, досліджено лише те, що під час жовтневого заколоту в російській імперії в селі Завадівка стояв сербський батальйон, в якому здійснювала свою діяльність більшовицька ланка. [24.С.279]

Кладовище села Заводівка примітне тим, що переважна більшість кам'яних хрестів цього цвинтаря це лапчасті хрести майже однієї форми з легкими відмінностями та однакових в більшості розмірах. Загалом лапчастих хрестів виявлено близько 30 примірників. Поодинокі зустрічаються хрести трилисті класичні, перехрещені на якорі по одному примірнику прямий та патріаршій. Привертає увагу те, що на цьому цвинтарі ми не виявили жодного типу хреста прямого із саявом.

Цвинтар біля села Калинівка.

Калинівка - село Визирської сільської громади в Одеському районі Одеської області. Населення складає 493 осіб. Станом на 1887 рік за повітовими списками [53] мало назву Попівка та 423 особи населення. Розташовано на березі Тилігульського лиману, сьогодні в оточенні дачних забудов. Цвинтар села знаходиться в північній його частині безпосередньо на крутому схилі берега лиману. При огляді з води зробили припущення, що має факт сповзання території цвинтаря в води лиману. (Додаток Х фото 1)

Прямий хрест із саявом. (Додаток Х фото 2) Надгробок реставрований, обкладений камінням. Саяво із чотирма променями чітко вирізьблено, рамена широкі, загальні розміри (40х60х16).

Прямий хрест із саявом (Додаток Х фото 3). Саяво на 4 промені, чітко прорізано, матеріал хреста крихкий, крупної фракції із жовтого черепашнику. Розміри (40х60х16). Ідентичне попередньому, написів не містять.

Стела (Додаток Х фото 4) з трикутною горішньою частиною, розміри (80x40x16), з рельєфно вирізьбленим широким обрамленням та рельєфним широким православним хрестом. Стела двостороння, зворотня сторона повторює різьблення. (Додаток Х фото 5)

Лапчастий хрест з ледь округлою горішньою частиною (Додаток Ф фото 6), врослий на половину в землю, розміри (40x60x16).

Примітивний трилистий хрест (Додаток Х фото 7) має напис на західній стороні, читаємо тільки слово «ЗДЕСЬ». Ідентичних хрестів з однаковими розмірами (60x50x20) три примірника, інші написів не мають, та два щ них входять до групового поховання з ледь вирізьбленими прямими хрестиками із зменшеними раменами. (Додаток Х фото 8;9)

Грубо витесаний хрест (Додаток Х фото 10), антропоморфної форми плити, нагадує тип комбінованого трилистого з прямим хреста з ледь округлою горішньою частиною, вирізьбленим по контуру прямим із зменшеними раменами хрестом (Додаток Х фото 11). Розміри (50x40x18).

Трилистий, грубо витесаний хрест, врослий в землю, з невизначеною нижньою частиною (Додаток Х фото 12), з розмірами (50x60x16).

Фрагментарний трилистий на східчастій основі хрест (Додаток Х фото 13). Розміри (40x40x16).

Прямий з широкими раменами (Додаток х фото 14), добре збережений хрест із саявом, врослий глибоко в землю, із чотирипроменевім саявом глибоко й чітко вирізьбленим. Розміри (30x50x16), по раменах йде викарбований напис, нерозбірливо.

Трилистий, добре збережений хрест (Додаток Х фото 15) з розмірами (60x60x18).

Плита з отвором для встановлення хреста (додаток Х фото 16), хрест відсутній, плита розколота. Розміри (180x60x20).

На цвинтарі також присутні декілька фрагментів розбитих хрестів та основ для їх встановлення.

Загалом кладовище села Калинівка можна означити тим, що на ньому хаотично розкидані сучасні поховання серед котрих знаходяться кам'яні хрести. Поверхня цвинтаря нерівна, має природні ями. Огорожі сучасних поховань розташовані впритул одне до одного, що заважає прохід між ними. На підставі цього потрібно зазначити, що любе кладовище обгорнуто тишею, поки не несуть чергового померлого. Чагарник на старих похованнях та хаотичне нагромадження поховань не сприяє збереженню кам'яних хрестів. На цвинтарі села Калинівка винайдено 13 вцілілих в тому числі фрагментарно кам'яних надгробків. Серед них 4 прямих із саявом, 3 примітивних трилистих, один фрагментарний трилистий, інші лапчасті та одна стела.

Цвинтар біля села Златоустове.

Златоустове - село Березівської ТГ у Березівському районі Одеської області. Населення становить 525 осіб. Село знаходиться безпосередньо на березі Тилігульського лиману. Станом на 1856 рік [39] мало назву Златоустове поле, яке належало поміщиці Лосевій. Кількість дворів не визначено. Станом на 1887 рік [53], назва не змінилася, в селі мешкало 421 особа. Златоустове входило до складу Новопокровської волості Одеського повіту.

Цвинтар села знаходиться на відстані 850 метрів на схід від села посеред поля. (Додаток Ц фото 1), має прямокутну форму витягнену по лінії Схід – Захід, займає площу за периметром в 330 метрів, старій частині поховань належить половина території кладовища.

Вцілілих надгробків на цвинтарі 11 примірників, та близько 10 фрагментів, які важко ідентифікувати.

Трилистий класичний хрест (Додаток Ц фото 2) з розмірами (40х40х20).

Лапчастий хрест (Додаток Ц фото 3) значно врослий в землю з розмірами (40х50х20).

Значно врослий в землю трилистий з прямим хрест (Додаток Ц фото 4) має дату в горішній частині 1871 та вирізьблений хрест з розширенням. Розміри (30х60х20).

Фрагмент лапчастого хреста без горішньої частини (Додаток Ц фото 5) має по середині дату 1871. Розміри хреста (40х60х16).

Добре збережений лапчастий козацький хрест (Додаток Ц фото 6). Розміри (90х60х18).

Примітивний трилистий, більш антропоморфний, хрест (Додаток Ц фото 7), з вирізьбленим тонким прямим хрестиком. Розміри (30х40х16).

Лапчастий з трикутною горішньою частиною, але трикутник пологий, не можемо ідентифікувати, як аккерманський за І. Сапожниковим [46]. (додаток Ц фото 8). З вирізьбленим перехресним, але від класичного геральдичного перехресного хреста відрізняється розширеним нижнім кінцем, та верхнім ramenom, яке теж перехрещене на кінцях, утворюючи таким чином в горішній частині три прямих хреста. Такої комбінації трилистого хреста ми раніше в дослідженому регіоні не зустрічали. Різьблення розміщено на західній стороні хреста. Розміри хреста (80х50х18).

Два класичних трилистих хреста, один з яких має двострочний напис, нерозбірливо. (Додаток Ц фото 9;11). Розміри хрестів (60х40х20).

Фрагмент хреста (Додаток Ц фото 10), більш нагадує класичний трилистий з вирізьбленим православним. Розміри (50х40х16).

Кам'яні хрести цвинтаря села Златоустове представлені тільки архаїчними пам'ятниками. Не виявлено хрестів геометризованих форм.

Роблячи висновки по дослідженому напрямку вздовж річки Тилігул та басейну Тилігульського лиману, можемо констатувати факт, що в переважній більшості на цвинтарях цих сіл збереглися архаїчні кам'яні хрести. Геометризовані форми хрестів зустрічаються в поодиноких випадках. Найбільша кількість хрестів виявлено на цвинтарі села Завадівка. Датування загалом третя чверть XIX століття. Матеріал який застосовується для

виробництва хрестів крупної фракції жовтого черепашника. Логічно зробити висновок, що надгробки вироблялися з місцевого матеріалу та місцевими майстрами. Привозних хрестів, які ми наглядали на інших напрямках дослідження по лінії річки Тилігул не зустрічається.

ВИСНОВКИ

1. Досліджено вибірково 25 з приблизно 120 селищних цвинтарів на території приблизно в 9 000 км², які раніше не обстежувалися науковцями, та описано 22 з них, які безпосередньо містять на своїй площині кам'яні надгробки XIX – XX століть в кількості близько 320 кам'яних надгробків, переважно це хрести різних типів, в тому числі кам'яних стел з вирізьбленими хрестами. У межах цього проведено фотофіксацію всього польового матеріалу та складено додаток у вигляді каталогу з зазначенням географічних меж, де вони безпосередньо були виявлені, а також укладено зведену таблицю, в якій зазначено кількість того чи іншого типу кам'яного хреста на окремому цвинтарі. Це дозволяє зробити більш впевнені висновки поширення типу кам'яних хрестів в окремо взятій локації, зробити припущення щодо причин такого поширення. Зокрема з паралельним дослідженням наявності біля оглянутих сіл кар'єрів по видобутку каменю черепашника, або виходу на поверхню шарів цієї сировини, які в свою чергу впливали на існування центрів по виготовленню кам'яних надгробків.

2. Проаналізовано винайдений нами польовий матеріал за типологією І. Сапожникова, Ю. Слюсара, Р. Шувалова. На підставі цього аналізу доведено, що значна територія Одещини не підпала під огляд науковців в попередні роки, однак, що всі означені типи хрестів в дослідженому нами регіоні співпадають з типологією матеріалів етнографічних розвідок попередніх дослідників 90-х років XX століття – початку XXI-го в межах південних районів Одеської області, що свідчить в свою чергу про існування в зазначений хронологічний період єдиного культурного простору населення Південно-Західної України, використання ним єдиної системи усталених форм кам'яних надгробків.

3. Встановлено чітко, в переважній більшості, розмежування сільських цвинтарів на 2, або в випадку цвинтаря села Петро-Євдокіївка Роздільнянського району на 3 хронологічні частини: давній цвинтар (до останньої чверті XIX ст.),

старий цвинтар (кінець XIX – початок XX ст.) та сучасний (друга половина XX – початок XXI століття), що спонукає в подальшому на комплексне дослідження історії цих сіл.

4. Показано причини, з яких на певній території зберіглася, наприклад, тільки десята частина із загальної кількості можливих поховань. Це пов'язано з типом використаної сировини у виготовленні кам'яних хрестів та її властивості що впливали на збереженість надгробків. Це один із головних чинників, який сприяє збереженню або знищенню часом кам'яних хрестів. Другим чинником є рослинні властивості земель, на яких розташовані селищні цвинтарі, як-то степові пагорби долин річок Кучурган, Великий та Малий Куяльник й річки Тилігул, а також басейни лиманів Хаджибейський та Тилігульський. Властивості степу вкриватися ковилою без зайвої рослинності сприяє більшій збереженості надгробків й навпаки, місцевість яка швидко заростає чагарником, руйнує їх.

5. Отримано на підставі загальних відомостей про численність населення сіл, досліджених нами з письмових джерел, що неабияка кількість цих сіл майже не змінилася в кількісному складі на сьогоднішній день, або навпаки зменшилася. Саме кладовища цих населених пунктів зберігають сьогодні найбільшу кількість кам'яних надгробків другої половини XIX – початку XX століття. Примітно, що заслугою цього встановленого нами факту є безпосередньо піклування сільської громади щодо збереження пам'ятників давнини.

6. Виявлено новий тип чотирилистого надмогильного хреста на цвинтарі поблизу села Маринівка, який раніше ми не помітили в матеріалах попередніх досліджень, але цей тип описувався дослідниками етнографами в XIX столітті. Також комбінований трилистий хрест з вирізьбленим перехресним на цвинтарі села Златоустове. Опис такої комбінації ми не зустрічали. Також достатня кількість стел, щоб розглянути питання виведення їх в окремий тип.

7. Пропонуємо на підставі такого факту в подальших дослідженнях звернути увагу на такий тип хреста, як чотирилистий з подальшим пошуком таких форм хрестів в районі Хаджибейсько – Куяльницького міжлимання.

8. Отримано на підставі зведеної таблиці переважність таких типів хрестів як лапчастий та прямий із саявом на більшості обстежених селищних цвинтарів дослідженого регіону. Ці типи хрестів, за виключенням окремих випадків, зустрічаються на кожному селищному цвинтарі, але мають деякі відмінності в деталях своїх форм притаманні тільки цій чи іншій локації, що дозволяє в подальшому при отриманні більшої кількості відповідних матеріалів у наступних дослідженнях простежити ймовірні центри виготовлення таких типів хрестів на підставі чисельності залучених до поховань вказаних типів хрестів.

9. Пропонуємо звернути увагу на солярний тип хреста. В нашому випадку, він найбільш поширений серед хрестів кінця XIX – початку XX століття. За типологією І. Сапожникова, це прямі хрести із саявом. Незважаючи на майже однаковість цієї форми, при більш детальному розгляді ми бачимо різницю в самому символі саява. Воно зустрічається з кількістю променів від 3-х до 10-ти. Частіше у вигляді трипроменевого саява, розташованого в кожному сегменті рамен. Промені зустрічаються ледь означеними та глибоко прорізаними із всіх сторін чіткими та за технологією зашліфованими. Так, в деяких випадках ми зустрічаємо технологію шліфування каменю, хоча це можливо лише у випадку використання каменю з дрібної фракції. Такий тип каменю довго зберігається в первозданному вигляді, начебто хрест тільки вчора вирізали. В таких дрібних деталях вбачається окремий стиль майстра, його почерку, дослідження якого може допомогти у визначенні центру виготовлення та розповсюдження хрестів такого типу.

Встановлено, що на хрестах з солярним мотивом ми часто можемо спостерігати залишки креслення. Це свідчить про те, що майстри використовували технологію розкреслення заготовки. Не існувало шаблону, за

яким майстри вирізали хрест. На підтвердження цього й різні розміри ширини рамен. Ймовірно використовували формулу розкреслення в пропорційному відношенні використаних елементів, яка безпосередньо дозволяла нанести малюнок майбутнього хреста на підготовлену плиту. Загальні мотиви та мета народжувалися вже на цьому етапі.

Виявлено існування різноманітних технологій, які застосовувалися в виробництві надмогильних надгробків, що свідчить про існування принаймні наприкінці XIX – початку XX століть не одного центру виготовлення хрестів, а декількох по всьому досліджуваному регіону, що в свою чергу було пов'язано з наявністю та географічним розташуванням кар'єрів та катакомб по видобутку каменю. Принаймні нами зафіксовано можливу наявність майстерні в селі Петро-Євдокіївка, та в селі Кринички.

Встановлено: у 80-х роках XIX століття на дослідженій нами території відбувається злам у використанні форм хрестів. Саме пізнє виявлене датування лапчастого хреста – 1888 рік – на хресті в селі Заводівка Березівського району. Самий ранішній хрест з датуванням 1880 року виявлено в селі Лучинське на прямому хресті із саявом. Таким чином, робимо логічне твердження за наявним матеріалом обстеженого регіону щодо 90-х років XIX ст., лапчастий хрест на кладовищах поступається геометризованим формам хреста.

Пропонуємо на підставі цього розглядати виробництво кам'яних хрестів на Одещині в контексті загального розвитку каменерізного промислу в цьому регіоні взагалі, що сприяло появі такої галузі каменярної справи, як масове виробництво на продаж кам'яних надгробків, з залученням до цього технологій різьблення та обробки штучного каменю. З цього приводу звернути увагу на ці вироби не тільки як на складову поховального обряду, а також з огляду на кам'яні хрести XIX – XX століття, як на народну художню творчість українців цього історичного періоду на Південно-Західних землях України.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Величко Самійло. Літопис. Т. 1 / пер. з книжної укр. мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. В. О. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. 373 с. (Давньоруські та давні українські літописи).
2. Величко Самійло. Літопис. Т. 2 / пер. з книжної укр. мови, комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. В. О. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. 642 с.
3. Військово-топографічна карта Російської імперії / Ф. Ф. Шуберт ; масштаб: 3 версти в 1 дюймі. Зйомка 1846-1863. Ряд XXVIII. Лист 8. URL: <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-trexverstovki-s-privyazkoj-dlya-gps/karta-trexverstovka-28-8/> (дата звернення: 11.11.2024).
4. Військово-топографічна карта Російської імперії / Ф. Ф. Шуберт ; масштаб: 3 версти в 1 дюймі. Зйомка 1846-1863. Ряд XXVIII. Лист 9. URL: <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-trexverstovki-s-privyazkoj-dlya-gps/karta-trexverstovka-28-9/> (дата звернення: 11.11.2024).
5. Військово-топографічна карта Російської імперії / Ф. Ф. Шуберт ; масштаб: 3 версти в 1 дюймі. Зйомка 1846-1863. Ряд XXVIII. Лист 10. URL: <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-trexverstovki-s-privyazkoj-dlya-gps/karta-trexverstovka-28-10/> (дата звернення: 11.11.2024).
6. Військово-топографічна карта Російської імперії / Ф. Ф. Шуберт ; масштаб: 3 версти в 1 дюймі. Зйомка 1846-1863. Ряд XXIX. Лист 8. URL: <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-trexverstovki-s-privyazkoj-dlya-gps/karta-trexverstovka-29-8/> (дата звернення: 11.11.2024).
7. Військово-топографічна карта Російської імперії / Ф. Ф. Шуберт ; масштаб: 3 версти в 1 дюймі. Зйомка 1846-1863. Ряд XXIX. Лист 9. URL: <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-trexverstovki-s-privyazkoj-dlya-gps/karta-trexverstovka-29-9/> (дата звернення: 11.11.2024).

8. Військово-топографічна карта Російської імперії / Ф. Ф. Шуберт ; масштаб: 3 версти в 1 дюймі. Зйомка 1846-1863. Ряд XXX. Лист 8. URL: <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-trexverstovki-s-privyazkoj-dlya-gps/karta-trexverstovka-30-8/> (дата звернення: 11.11.2024).
9. Військово-топографічна карта Російської імперії / Ф. Ф. Шуберт ; масштаб: 3 версти в 1 дюймі. Зйомка 1846-1863. Ряд XXX. Лист 9. URL: <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-trexverstovki-s-privyazkoj-dlya-gps/karta-trexverstovka-30-9/> (дата звернення: 11.11.2024).

Література

10. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. : навч. посіб. / І. С. Винокур [та ін.] ; відп. ред. Д. Я. Телегін ; Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ : ІЗМН, 1997. 336 с.
11. Бачинська О. А. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територіальне розселення. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2012. Чис. 12. С. 15–26.
12. Бачинська О. А. «Стамбульський напрямок» походів українських козаків в першій чверті XVII ст. (на сторінках наукових видань кінця XIX – початку XX ст.). *Чорноморська минушина*. 2015. Вип. 10. С. 68–76.
13. Бачинська О. А. Запорозька Січ в Османській імперії на межі XVIII і XIX ст.: трансформація військово-політичного устрою (за матеріалами османської та російської адміністрацій). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2017. Вип. 17. С. 243–253.
14. Бачинська О. А. Хаджибей-Одеса у міграційних процесах кінця XVIII – початку XIX ст. *Чорноморська минушина*. 2022. Вип. 17. С. 126–140.
15. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт / НАН України, Ін-т укр. археографії та

- джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. 264 с.
16. Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI – XVIII ст.). Львів ; Київ, 2023. 480 с.
 17. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. III: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская / издание Центрального статистического комитета. Санкт-Петербург, 1885. 349 с.
 18. Вольська С. О., Вербіцька І. О. Художні обереги – феномен українського декоративного мистецтва. *Virtus : Scientific Journal*. 2018. May № 24. Р. 12-15. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14695/> (дата звернення: 18.11.2024).
 19. Декоративне мистецтво України IX–XXI століть: стильові трансформації, художні інтерпретації, загальноєвропейський контекст / гол. ред. Г. Скрипник ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2019. 652 с.
 20. Евгеньевская волость (Тираспольского уезда Херсонской губернии) : Статистико-экономическое описание волости. Приложение к IV тому Материалов для оценки земель Херсонской губернии / издание Херсонской губернской управы. Херсон, 1888.
 21. Жосан С. Древності чорнянської землі. *Окнянський вісник*. 2020. № 42 (8848). С. 2. URL: <https://drive.google.com/file/d/1AO59a0WFMa0vv3W5Yz646PQlTXhNFEmL/view> (дата звернення: 20.11.2024).
 22. Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / сост. Гавриил, А[рхиепископ]. Х[ерсонский]. и Т[аврический]., ныне Т[верской]. и К[ашинский]. Одесса : Гор. тип., 1848. 71 с.

23. Іванчишен В. Р. Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку XXI ст.: побутовий та сакральний виміри. Київ : Наукова думка, 2017. 213 с.
24. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Одеська область / гол. редкол. тому Л. В. Гладка. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1969. 911 с.
25. Кара-Васильєва Т. В., Чегусова З. А. Декоративне мистецтво України XX століття. У пошуках «великого стилю». Київ : Либідь. 2005. 280 с.
26. Козацький хрест та меморіальна плита: Кабмін затвердив вигляд надмогильних споруд НВМК / Укр. ін-т нац. пам'яті. 16.07.2024. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/kozackyy-hrest-ta-memorialna-plyta-kabmin-zatverdyv-vyglyad-nadmogylnyh-sporud-nvmk> (дата звернення: 20.11.2024).
27. Козловська В. Давні хрести в районі між м. Ржищевим і с. Ходоровим Київської округи. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету*. 1930. Т. 1. С. 271–286. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FKozlovskaya_Valeriia%2FDavni_khresty_v_raioni_mizh_m_Rzhyshevym_i_s_Khodorovym_Kyivskoi_okruhy.pdf (дата звернення: 17.11.2024).
28. Крип'якевич І. П. Історія України / відп. ред. Б. З. Шевченко. Львів : Світ, 1990. 519 с.
29. Кушнір В. Г. Народне образотворче мистецтво українців Південно-Західної України. Ч. I Настінний розпис. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2016. 46 с.
30. Кушнір В. Г. Народне образотворче мистецтво українців Південно-Західної України. Ч. II. Ткацтво. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2017. 47 с.
31. Малина В. В. Кам'яні хрести Півдня України. *Образотворче мистецтво*. 1991. № 4. С. 13–15.

32. Малина В. В. Кам'яні хрести в Україні та їх прообрази. Миколаїв : Артіль «Художній крам», 2006. 128 с. ; іл.
33. Малина В. В. Народне кам'яне хресторобство. *Малина В. В. Народне мистецтво Півдня України. Кінець XIX – початок XX ст.: на матеріалах Миколаївської, Одеської, Херсонської областей.* Миколаїв : Артіль «Художній крам», 2006. С. 331–388.
34. Материалы для оценки земель Херсонской губернии : в 6 т. Т. IV : Тираспольский уезд : (Статистико-экономическое описание уезда). Херсон : Типография О. Д. Ходушиной, 1889. 270 с.
35. Моздир М. І. До генези надмогильного знака в Україні. *Народознавчі зошити.* 1995. Вип. 2. С. 69–79.
36. Моздир М. І. Українська народна меморіальна пластика : монографія. Львів : НАН України, Ін-т народознавства, 2009. 287 с.: іл.
37. Моця О. Південна «Руська земля». Київ : Корвін Прес, 2007. 264 с.
38. Невичерпні джерела пам'яті : серія збірок наукових статей, матеріалів та републікацій. Т. I : Намогильні хрести Запорозьких козаків / Вертил'як М. та ін. ; відповід. ред. І. В. Сапожников ; наук. ред. О. А. Бачинська. Одеса : ОКФА, 1998. 220 с.
39. Пивовар А. В. Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 року / наук. ред. Д. С. Вирський. Київ : Академперіодика, 2009. 91 с.
40. Попружна А. В. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII – XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернігівський національний педагогічний університет. Чернігів, 2016. 259 с.
41. Пронин К. Продолжение поиска в катакомбах села Великая Балка (сектор ЗК-12). *Південний Захід. Одесика.* 2021. Вип. 30. С. 46–68.
42. Пронин К., Пронин В. Катакомбы села Великая Балка. *Південний Захід. Одесика.* 2020. Вип. 29. С. 80–99.

43. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ : Либідь, 1994. 768 с.
44. Сапожников І. В. Кам'яні хрести степової України: (XVIII – перша половина XIX ст.) / Ін-т археол. НАН України; Буго-Дністр. експедиція. Одеса : ТПКП «Юг», 1997. 192 с.
45. Сапожников І. В., Кушнір В. Г., Островерхов А. С. Кам'яні хрести Одещини (з матеріалів розвідок). *Старожитності Причорномор'я* / Одеський держ. ун-т ; каф. арх. та етн. України. Одеса : МП Гермес, 1995. Вип. 2. С. 49–63.
46. Сапожников І. В., Слюсар Ю. О., Шувалов Р. О. Типологія кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України. *Старожитності Причорномор'я* / Одеський держ. ун-т ; каф. арх. та етн. України. Одеса : МП Гермес, 1995. Вип. 2. С. 16–47.
47. Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу (етногенетичний аспект). Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. 255 с.
48. Сегеда С. П. Гетьманські могили / голов. ред. Н. Слюсаренко. Київ : Наш час, 2009. 440 с.
49. Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. / наук. ред. К. Бейділлі, О. Бачинська. Одеса : Астропринт, 2015. 312 с.
50. Скальковский А. А. Адмирал Де Рибас и завоевание Хаджибея 1764 – 1797. Одесса : Издание городское, 1898. 38 с.
51. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ : Січ, 1994. 672 с.
52. Слюсар Ю. Історичні цвинтарі Шкодової гори, як об'єкт уваги науковців і краєзнавців-аматорів в останнє десятиріччя XX ст. та основа подальшого розвитку історичного краєзнавства та пам'яткоохоронної справи на Одещині. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2005. Вип. 1.

- URL: <https://history.odessa.ua/publication1/stat15.htm> (дата звернення: 20.11.2024).
53. Список населенных мест Херсонской губернии: издание Херсонского губернского статистического комитета : по сведениям 1887 года. Херсон : Тип. Херсонского губернского правления, 1888. 188 с.
 54. Товкайло М. Реліктові типи намогильних знаків з середньої Наддніпрянщини. *Народна творчість та етнографія*. 2006. № 2. С. 52–60.
 55. Троценко Г. Художні особливості кам'яних надмогильних хрестів ХІХ – початку ХХ століття із села Букатинка на Вінниччині. *Студії мистецтвознавчі: Театр. Музика. Кіно. Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво*. 2019. Чис. 3/4 (67/68). С. 64–76.
URL: <https://sm.etnolog.org.ua/zmist/2019/3-4/64.pdf> (дата звернення: 17.11.2024).
 56. Широцький К. Надгробні хрести на Україні. *Записки Наукового товариства Шевченка*. Львів, 1908. Т. 82. Кн. II. С. 10–29.
 57. Щербаківський Д. Українське мистецтво : у 2 т. Київ ; Прага : Укр. громад. вид. фонд, 1926. Т. 2 : Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури, каплиці. 34, 1-62 с.
 58. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. II. Санкт-Петербург : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. 350 с.
 59. Яворницький Д. І. Історія Запорозьких козаків : у 3 т. Т. 1 / пер. з рос. І. І. Сварник. Львів : Світ, 1990. 319 с.
 60. Яворницький Д. І. Історія Запорозьких козаків : у 3 т. Т. 2 / пер. з рос. І. І. Сварник. Львів : Світ, 1991. 392 с.
 61. Яворницький Д. І. Історія Запорозьких козаків : у 3 т. Т. 3 / пер. з рос. І. І. Сварник. Львів : Світ, 1992. 456 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Цвинтар села Лучинське

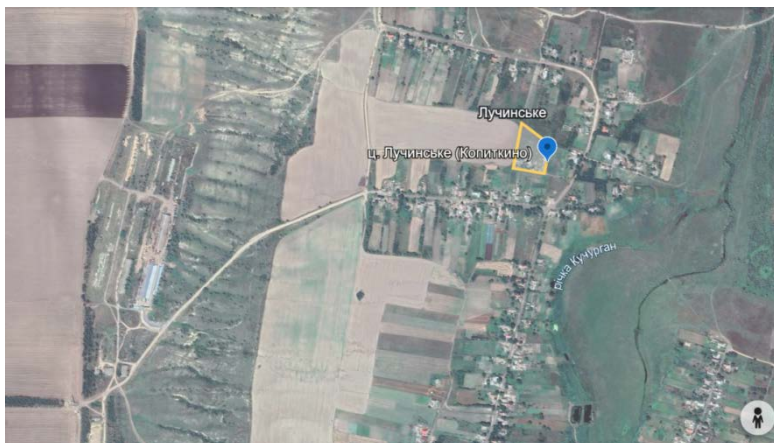

фото 1

фото 2

фото 3

фото 4

фото 5

фото 6

фото 7

φωτο 8

φωτο 9

φωτο 10

Φωτο 11

φωτο 12

φωτο 13

φωτο 14

φωτο 15

φωτο 16

фото 17

фото 18

фото 19

фото 20

фото 21

фото 22

фото 23

фото 24

фото 25

фото 26

фото 27

фото 28

фото 29

фото 30

фото 31

фото 32

фото 33

Додаток Б

Цвинтар села Велізарове

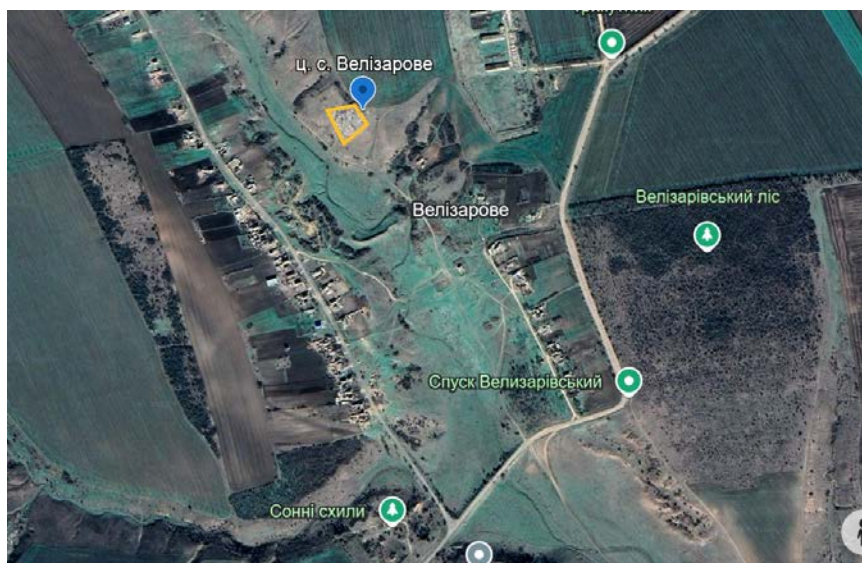

фото 1

фото 2

фото 3

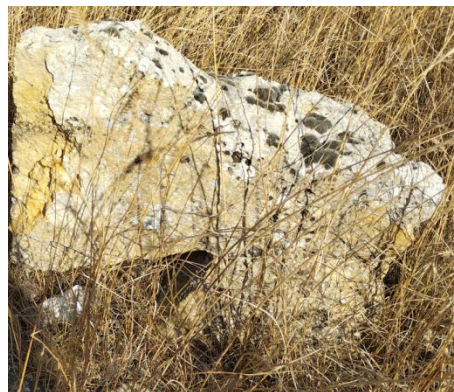

фото 4

фото 5

фото 6

фото 7

Додаток В

Цвинтар села Петро-Євдокіївка

фото 1

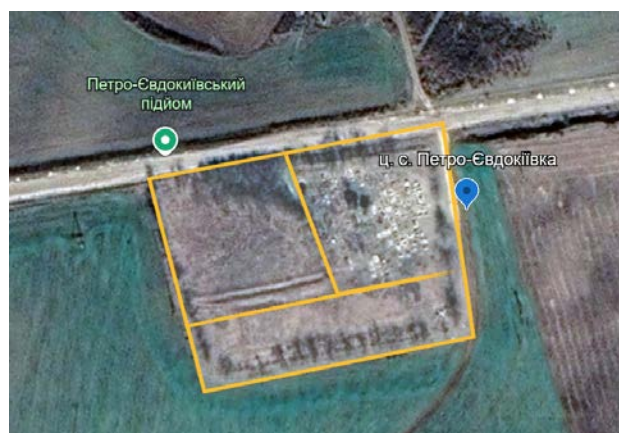

фото 2

фото 3

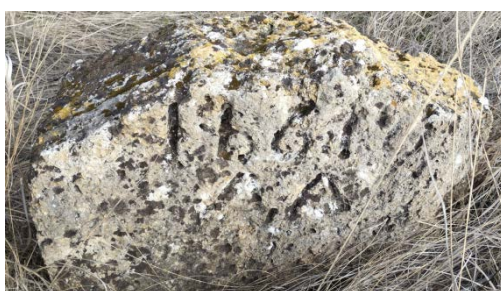

фото 4

фото 5

фото 6

фото 7

фото 8

φωτο 9

φωτο 10

φωτο 11

φωτο 12

φωτο 13

φωτο 14

φωτο 15

φωτο 16

φωτο 17

φOTO 18

φOTO 19

φOTO 20

φOTO 21

φOTO 22

φOTO 23

ΦOTO 24

ΦOTO 25

ΦOTO 26

Додаток Г

Цвинтар на кургані села Гірське

фото 1

фото 2

фото 3

фото 4

фото 5

фото 6

Додаток Д

Цвинтар села Великопоске

Фото 1

Фото 2

фото 3

фото 4

Фото 5

Додаток Е

Цвинтар села Кістельниця.

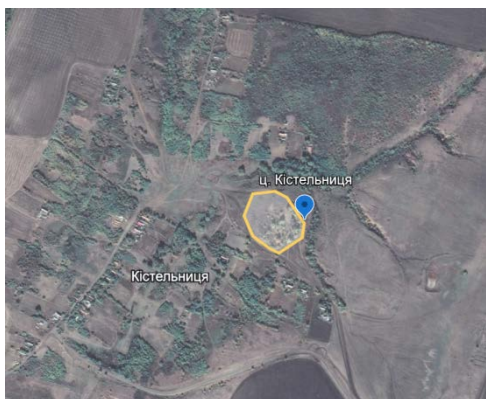

фото 1.

Фото 2

фото 3

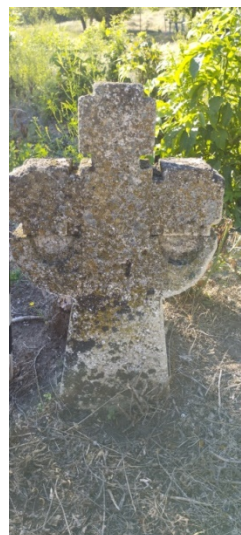

фото 4

Фото 5

фото 6

Додаток Ж

Цвинтар села Новоборисівка.

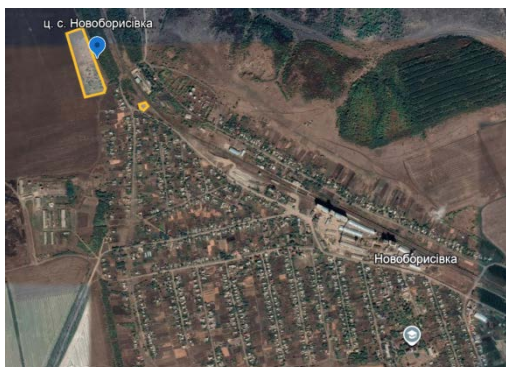

Фото 1.

Цвинтар села Кучурган

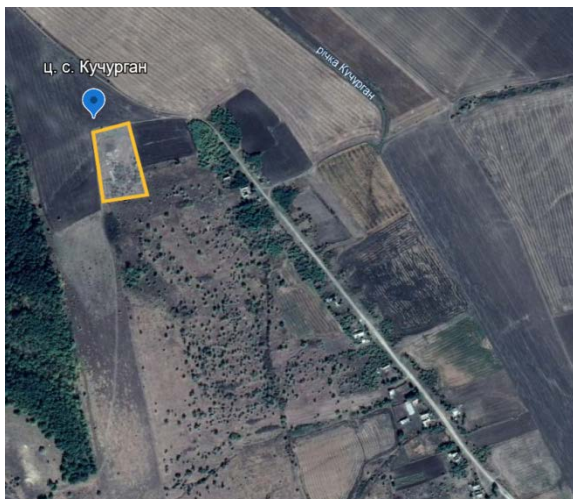

Фото 2

Додаток 3

Цвинтар села Майорське.

Фото 1.

Фото 2

Фото 3

Фото 4

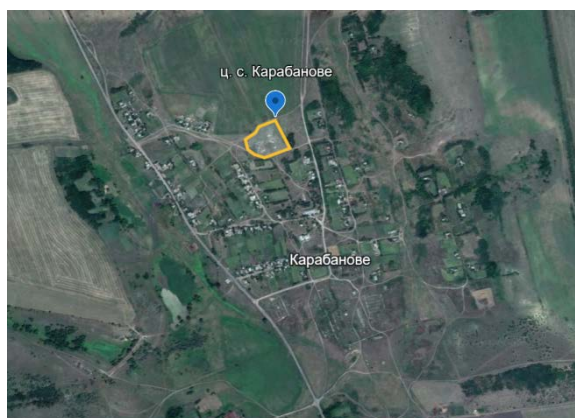

Фото 5

Додаток І

Цвинтар селища Окни.

Фото 1

Фото 2

Фото 3

Фото 4

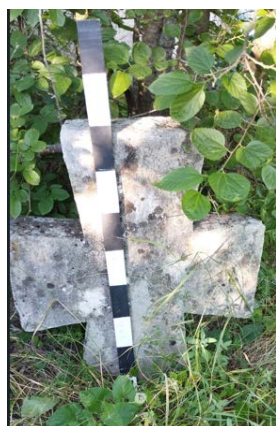

Фото 5

Фото 6

Фото 7

Φοτο 8

Φοτο 9

Φοτο 10

Φοτο 11

Φοτο 12

Φοτο 13

Φοτο 14

Φοτο 15

Додаток К

Цвинтар села Кринички.

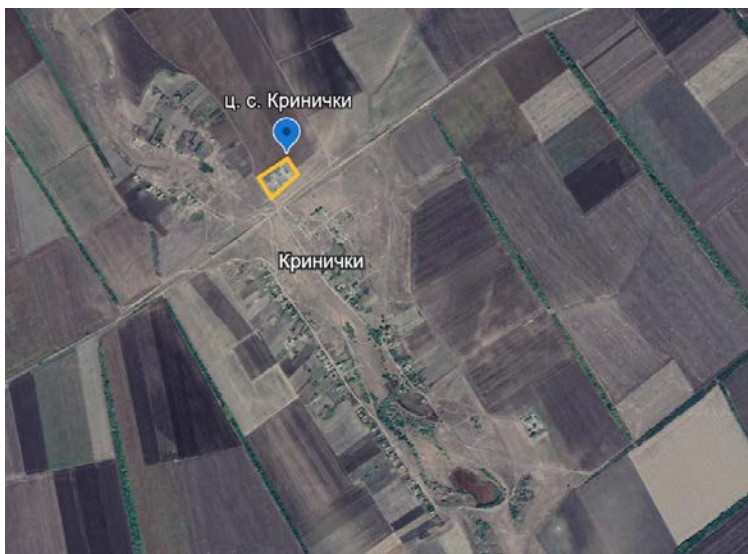

Фото 1

Фото 2

Фото 3

Фото 4

Фото 5

Фото 6

Фото 7

Φoto 8

Φoto 9

Φoto 10

Φoto 11

Φoto 12

Φoto 13

Φoto 14

Φoto 15

Φoto 16

Φοτο 17

Φοτο 18

Φοτο 19

Φοτο 20

Φοτο 21

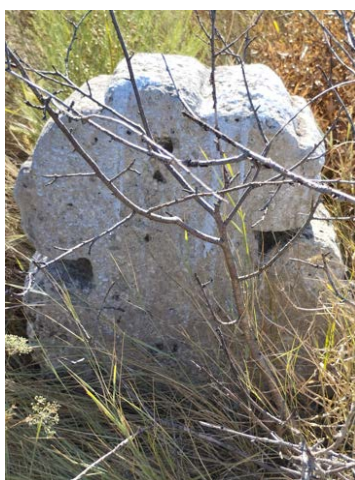
Φοτο 22

Φοτο 23

Φοτο 24

Φοτο 25

Φοτο 26

Φoto 27

Φoto 28

Φoto 29

Додаток Л

Цвинтар біля села Конопляне

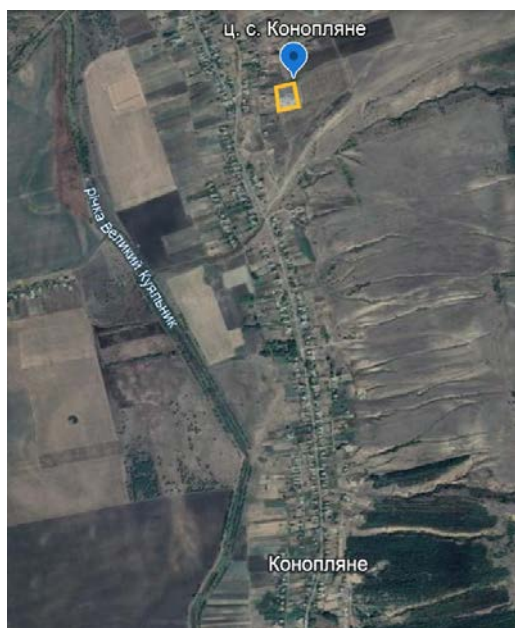

Фото 1

Фото 2

Фото 3

Фото 4

Фото 5

Φοτο 6

Φοτο 7

Φοτο 8

Φοτο 9

Φοτο 10

Φοτο 11

Φοτο 12

Φοτο 13

Φοτο 14

Додаток М

Цвинтар біля села Прохорове

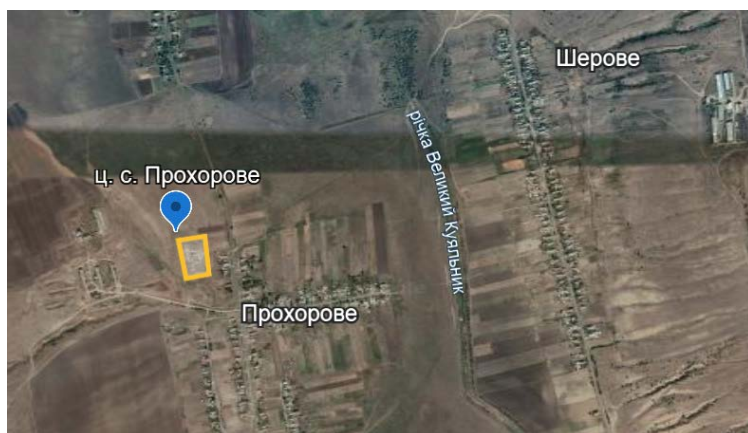

Фото1

фото 2

Фото 3

Фото 4

Фото 5

Фото 6

Фото 7

Фото 8

Додаток Н

Цвинтар біля села Білка.

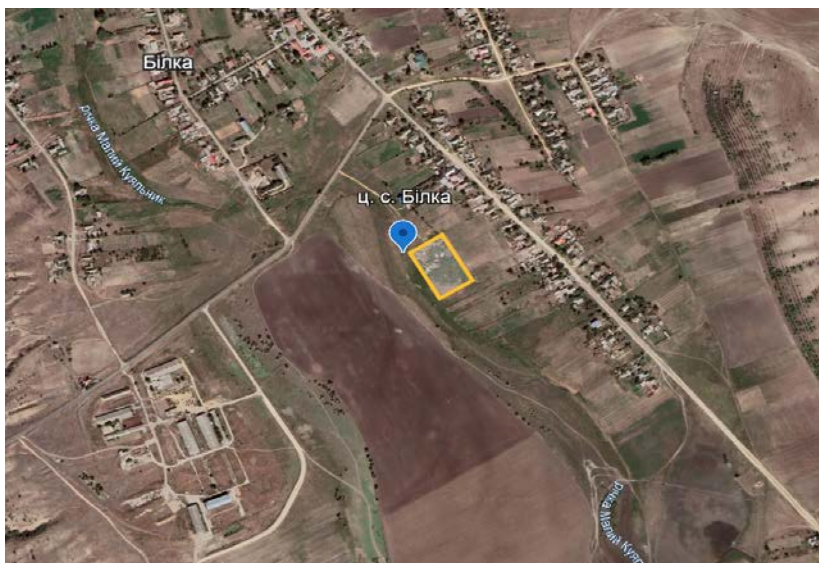

Фото 1

Фото 2

Фото 3

Фото 4

Фото 5

Фото 6

Фото 7

Φoto 8

Φoto 9

Φoto 10

Φoto 11

Φoto 12

Φoto 13

Φoto 14

Φoto 15

Φoto 16

Φoto 17

Φoto 18

Φoto 19

Φoto 20

Φoto 21

Φoto 22

Φoto 23

Φoto 24

Φοτο 25

Φοτο 26

Φοτο 27

Φοτο 28

Φοτο 30

Φοτο 29

Φοτο 31

Φοτο 32

Φοτο 33

Додаток О

Цвинтар біля села Шеметове

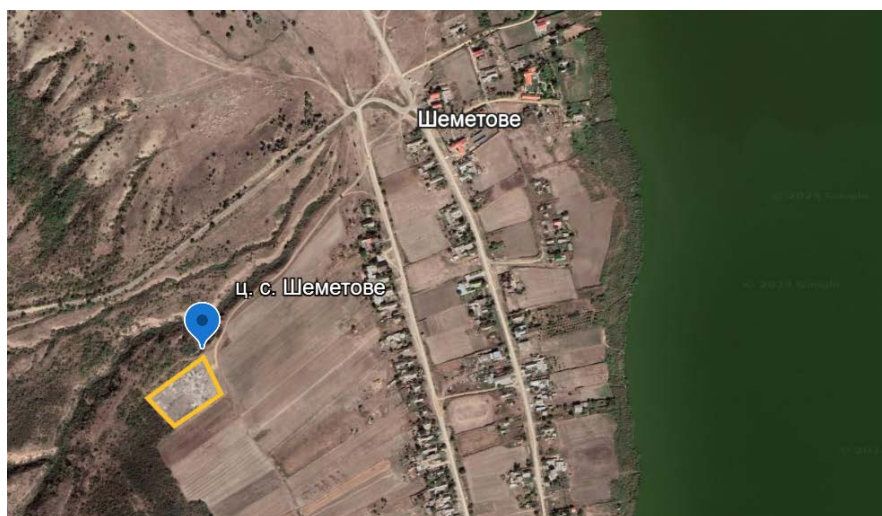

Фото 1

Фото 2

Фото 3

Фото 4

Фото 5

Фото 6

Фото

Φoto 8

Φoto 9

Φoto 10

Φoto 11

Φoto 12

Φoto 13

Φoto 14

Φoto 15

Φoto 16

Φoto 17

Φoto 18

Φoto 19

Φoto 20

Φoto 21

Φoto 22

Φoto 23

Φoto 24

Φoto 25

Φοτο 26

Φοτο 27

Φοτο 28

Φοτο 29

Φοτο 30

Φοτο 31

Φοτο 32

Φοτο 33

Φοτο 34

Φοτο 35

Φοτο 36

Φοτο 37

Φοτο 38

Φοτο 39

Φοτο 40

Φοτο 41

Φοτο 42

Φοτο 43

Φoto 44

Φoto 45

Φoto 46

Φoto 47

Φoto 48

Φoto 49

Φoto 50

Φoto 51

Φoto 52

Φoto 54

Φoto 55

Φoto 56

Додаток П

Цвинтар біля села Магдалинка.

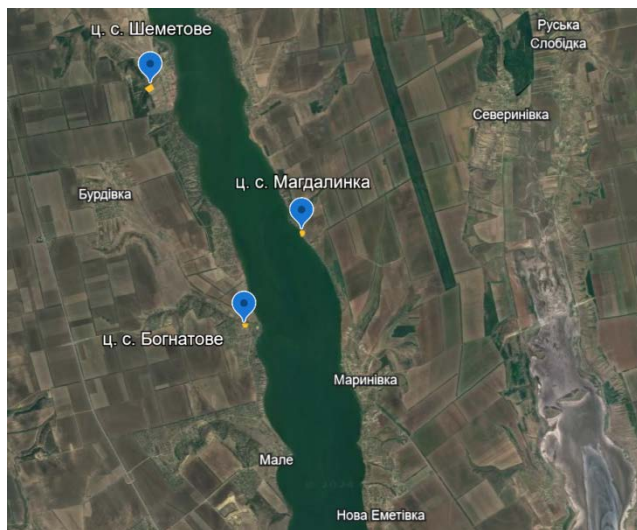

Фото 1

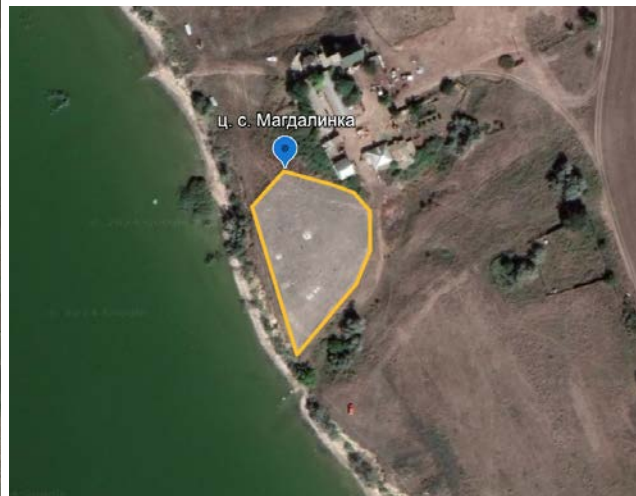

Фото 2

Фото 3

Φoto 4

Φoto 5

Φoto 6

Φoto 7

Φoto 8

Φoto 9

Φoto 10

Φoto 11

Φoto 12

Φοτο 13

Φοτο 14

Φοτο 15

Φοτο 16

Φοτο 17

Φοτο 18

Φοτο 19

Φοτο 20

Φοτο 21

Φοτο 22

Φοτο23

Φοτο 24

Φοτο 25

Φοτο 26

Φοτο 27

Φοτο 28

Φoto 29

Φoto 30

Φoto 31

Додаток Р

Цвинтар біля села Богнатове

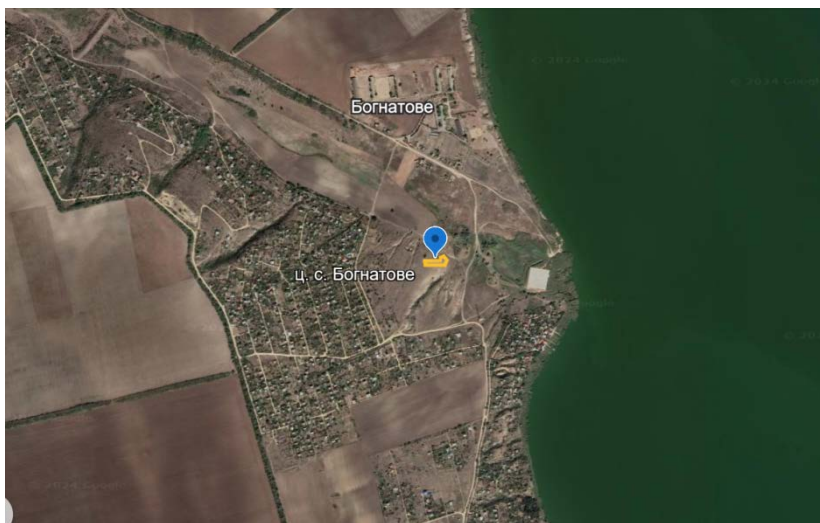

Фото 1

Фото 2

Фото 3

Фото 4

Фото 5

Фото 6

Фото 7

Φoto 8

Φoto 9

Φoto 10

Φoto 11

Φoto 12

Φoto 13

Φoto 14

Φoto 15

Φoto 16

Додаток С

Цвинтар села Ісаєве

Фото 1.

Фото 2.

Додаток Т

Цвинтарі біля сіл Веселе, Богданівка

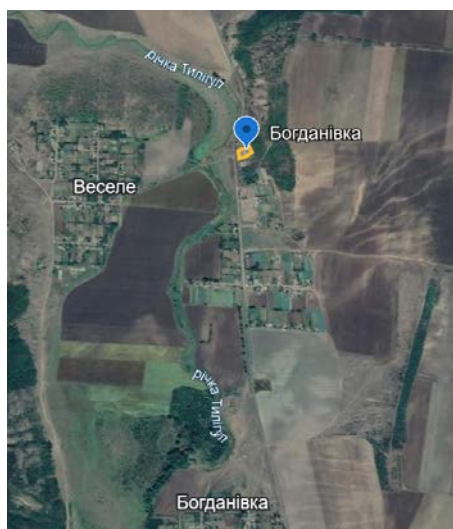

Фото 1

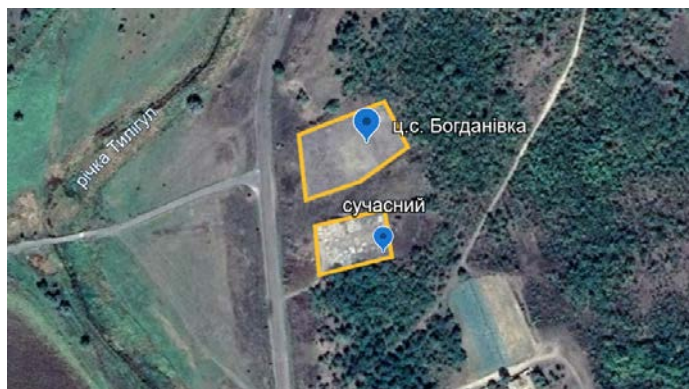

Фото 2

Фото 3

Фото 4

Фото 5

Фото 6

Фото 7

Додаток У

Цвинтар біля села Стрюкове

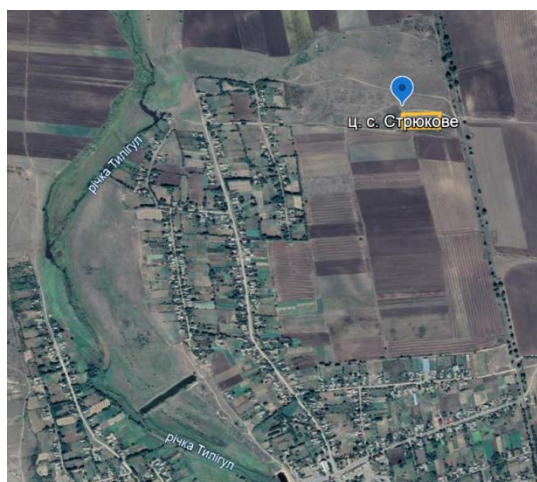

Фото 1

Фото 2

Фото 3

Фото 4

Фото 5

Фото 6

Фото 7

Фото 8

Додаток Ф

Цвинтар села Завадівка

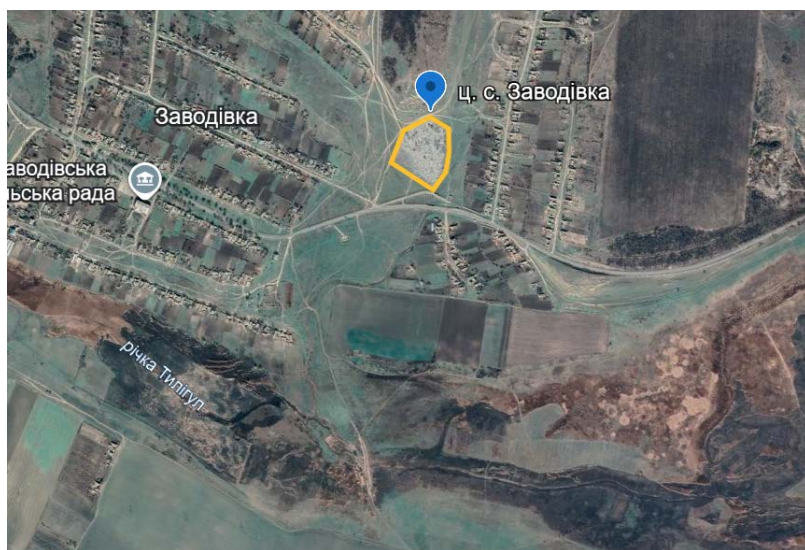

Фото 1

Фото 2

Фото 3

Фото 4

Фото 4

Фото 5

Фото 6

Фото 7

Φοτο 8

Φοτο 9

Φοτο 10

Φοτο 11

Φοτο 12

Φοτο 13

Φοτο 14

Φοτο 15

Φοτο 16

Φoto 15

Φoto 16

Φoto 17

Φoto 18

Φoto 19

Φoto 20

Φoto 21

Додаток Х

Цвинтар села Калинівка

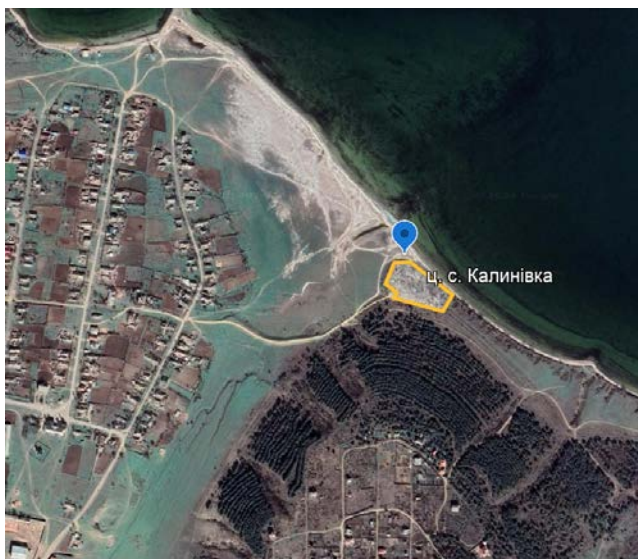

Фото 1

Фото 2

Фото 3

Фото 4

Фото 5

Фото 6

Фото 7

Φοτο 8

Φοτο 9

Φοτο 10

Φοτο 11

Φοτο 12

Φοτο 13

Φοτο 14

Φοτο 15

Φοτο 16

Додаток Ц

Цвинтар села Златоустове

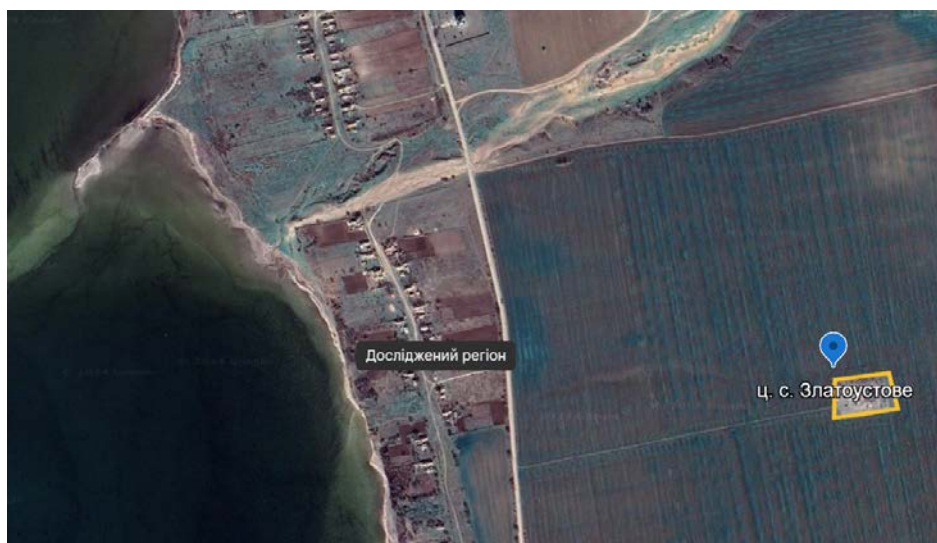

Фото 1

Фото 2

Фото 3

Фото 4

Фото 5

Фото 6

Фото 7

Φoto 8

Φoto 9

Φoto 10

Φoto 11

Додаток Ч

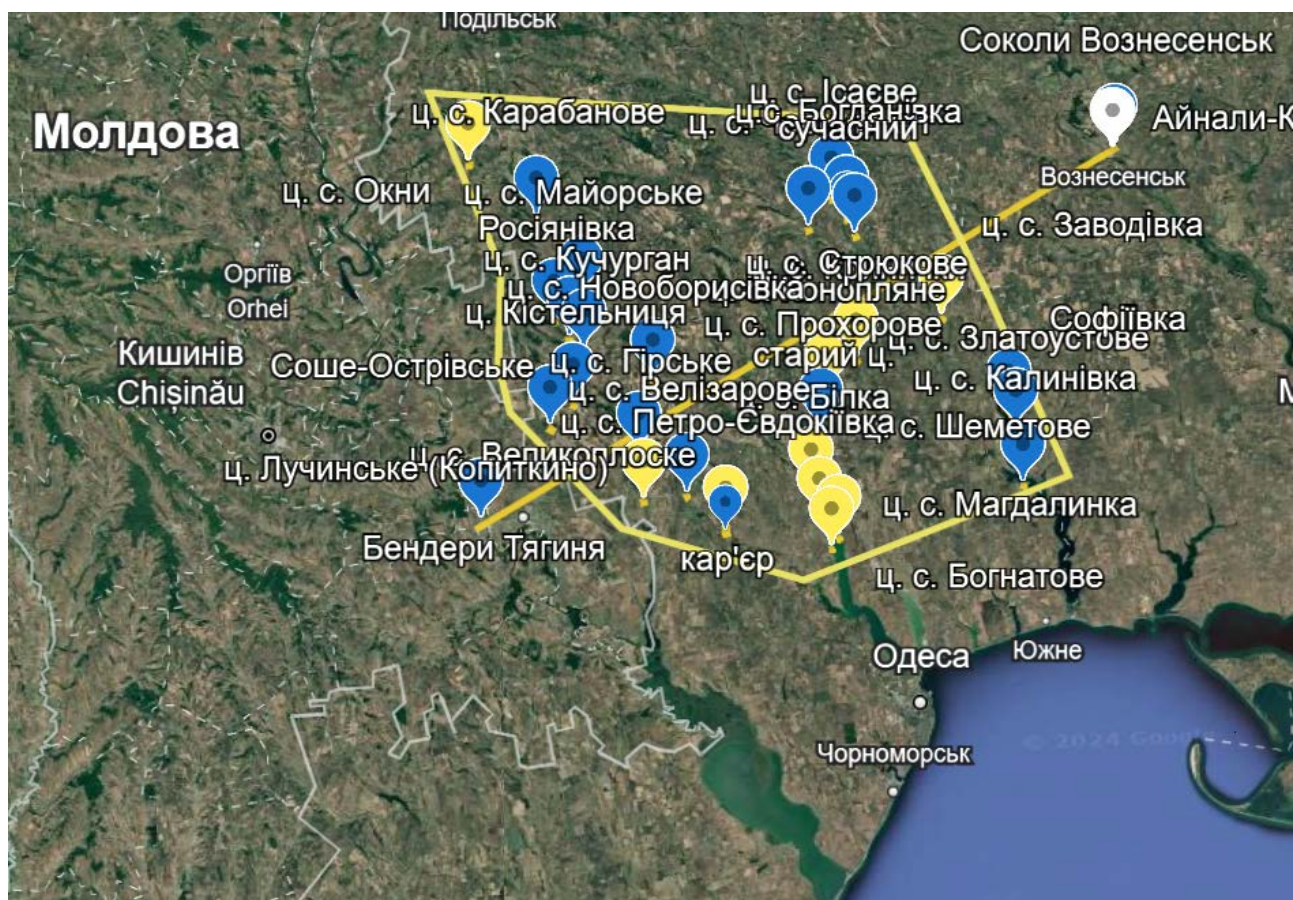

Фото 1

Додаток III

Зведена таблиця поширення типів кам'яних хрестів в центральній та північній частині Одеської області за типологізацією І. Сапожникова, Ю. Слюсара та Р. Шувалова на підставі винайденого кількісного складу польових робіт в дослідженному регіоні.

Типологія Населений пункт	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	Ланчасті	Трилис-ті-примітні	Трилис-ті-класичні	Прямі/на медальйоні/на квадраті	Патріарші	Перехрещені/на якорі	Із саявом/латинські/на якорі	Стелі	Латинські-класичні	Круглі	Неви-значен-ий/новий	Знаписом/Датовані	Загалом-близко
с. Лучинське	3	5	3	5/0/0	0	5	20/5/2	0		0	7	7/6	50
с. Велізарове	3	0	0	0/0/0	0	0	7/0/0	0	0	0	0	0/0	10
с. Петро-Євдокіївка	2	7	0	9/2/0	0	5	33/7/3	0	8	0	0	3/2	70
с. Гірське	1	1	0	0/0/0	0	1	1/0/0	0	0	0	0	0/0	4
с. Великоплоське	0	0	0	0/0/0	5	0	0/0/0	0	0	0	0	0/0	5
с. Кістельниця	0	0	0	0/0/0	0	11	0/0/0	0	0	0	0	0/1	11
с. Майорське	0	0	0	0/0/0	0	2	1/0/0	0	0	0	0	0/0	3
м. Окни	7	2	4	0/2/0	0	0	0/0/0	0	2	0	0	2/0	17
Всього по долині р. Кучурган	16	16	7	16/2/0	5	24	62/12/5	0	10	0	0	12/9	170
с. Кринички	17	4	1	3/2/0	1	0	5/0/1	0	0	0	0/2	3/3	31
с. Конопляне	11	3	1	0	0	0	3	0	0	0	2	0	23

с. Білка	5	5	3	5/2/2	0	0	19/2/4	3	0	2	0	7/2	50
с. Прохорове	3	1	1	0	0	0	1	4	0	0	0	3/3	10
с. Шеметове	12	0	0	0/0/4	6	0	8	2 4	0	0	4	8	70
с. Магдалинка	1	8	1 0	0	0	1	14	4	0	2	3	6	50